

ATSIMINIMAI

L. Ivinskis – mano pirmasis mokytojas

Pabaigusią penkerius metus pradėjo mane mokyti Laurynas Ivinskis, buvęs liaudies mokytojas, žinomas anų laikų lietuviškųjų kalendorių leidėjas.

Po sukilimo (1863 m.) jis buvo atleistas iš mokytojo pareigų kaip lietuvis ir katalikas, nes nuo to laiko visose mūsų šalies mokyklose buvo duodamos teisės mokyti vien rusams stačiatikiams.

Ivinskis buvo jau tada žilagalvis senelis, bet dar vikrus, progai pasitaikius, mėgdavo net vakarėliuose pašokti. Jis buvo aukšto ūgio, laibas ir visuomet linksmi nusiteikęs. Vilkėjo, kaip visi rusų mokyklų mokytojai, fraku, papuoštu paaukuotomis sagomis su kažin kokiuo valstybės ženklu, – kaip dabar spėju, veikiausiai Kauno miesto ženklu. Žiemos metu dėvėdavo mėlynu kostiumu ir tokios pat spalvos fraku, o vasarą vilkėdavo baltos trinytinės drobės kostiumu ir tokios pat spalvos fraku.

Iki 1863 m. Ivinskis buvo Joniškėly pradžios mokyklos mokytoju. Mano tėvai 1865 m. rudenio pabaigoje persikėlė į Joniškėlį (čia mano tėvas buvo rusų valdžios paskirtas ligoninės vedėju). Ivinskis tuomet buvo sunkioje būklėje; todėl tėvai jį pakvietė gyventi pas mus. Jam, matyti, buvo nesmagu veltui naudotis prieglauda, todėl ir ėmė mokyti mane.

Mano tėvai paskyrė Ivinskiui atskirą šviesų, didelį kambarį darbui. Tame kambary pristatė Ivinskis daugybę stalų, o ant stalų sudėjo didžiules skrynias stikliniais viršais. Pašaukdavo mane, parodydavo tų lėkštų skrynių dugnuose daugybę įvairiaspalvių, margų margiausių drugelių. Visi jie išskėstais sparnais, per nugarą perdurti segtukais ir jais prismeigti prie kamščių skrynių dugnuose. Į tuos drugelius man niekuomet neatsibosdavo žiūrėti ir grožėtis: kiekvienas vis kitokiomis spalvomis žibęs ir vis kitokio didumo.

Ypač būdavo didelis džiaugsmas, kada Ivinskis su savo tinkleliu pagaudavo lauke naują drugelį ir, numarinęs vargšėlį, pridėdavo prie kitų. Ivinskis buvo norėjęs man parodyti, kaip reikia drugius marinti, bet aš pasakiau, kad tokio mokslo nenorinti mokyti.

Vieną sykį į tokią pat skrynią Ivinskis buvo įleidęs sugautą gyvą gyvatę ir drauge su ja vargšę nedidelę peliukę. Kai man tuos gyvūnelius parodė, išvydau peliukę įsiskverbusią į kertę. Matyti, iš baimės vargšėlė nė nekrutėjo; atrodė, lyg būtų negyva, tik juodos žibančios akys, rodosi, įmanė iš kaktos iššokti. Gyvatė irgi gulėjo ramiai, lyg snausdama. Vieną kartą man atėjo į galvą pabelsti smarkiai į stiklą ir įsitikinti, ar tie padarai dar gyvi. Gyvatė tada sušnypštė ir, staiga iškišusi geluonį, pašoko, mane labai išgąsdindama. Menu dar, kad tie vargšai gyvūneliai ilgai šitaip skrynioje po stiklu gyvi išgulėjo.

Tame pačiame savo kambary Ivinskis papuošė sienas didžiuliais, kaip man tada atrodė, paveikslais. Gražiame mėlyname dugne geltonavo kažin kokie padarai, subraižyti plačiomis rudomis, gauruotomis juostomis. Kai kur tos juostos buvo susiraičiusios į dar rudesnius kamuolius. Siauresnės juostos buvo juodos ir kai kur primindavo rykštės pavidalą.

Labiau man patiko tas paveikslas, kur buvo žemyn galva atvaizduota smailianosė boba su kepurėle, išskėtusi abi rankas, – nors dešinioji buvo lyg nuo peties atitrūkusi. Boba buvo pavirtusi su kėde; kėdė man priminė šuns išvaizdą. Šiaip dar buvo matyti tos bobos plačių plačiausias sijonas.

Sunku sau vaizduotis, kaip nustebau, kai Ivinskis man ėmė aiškinti, kad tie kabantieji sienoje

paveikslai – tai mūsų žemės atvaizdai, kad tie mėlynumai, kur tik atvaizde mėlyna, – tai jūra, tai labai gilūs vandenys. Tie rudi padarai esą mūsų žemės atvaizdai. O ta mano jam parodyta boba esanti ta žemės dalis, kur mes gyvename, ir vadinantis Europa.

Jis liepė tuoj balsiai tarti visus kraštų vardus. Pirmučiausia smailianosės bobos galvą pavadino Ispanija bobos kepuraitę – Portugalija, bobos nuo peties atšokusią dešiniąją ranką – Anglija, o kairiąją – Italija, kur gyvenęs popiežius; kėdė vadinantis Skandinavijos pusiasalis, o platusis sijonas – Rusija, kuriai priklausanti tėvynė – Lietuva. Dar paprašiau, kad man pasakytų, kaip vadinasi du žemės plotai, kiekvienas kitame paveiksle atvaizduoti, kurie panašūs į sūrius, ką tik iš sūrmaišelių išimtus. Ivinskis pasakė, kad tai Afrika ir Pietų Amerika.

Kai papasakojo, kad mūsų žemė irgi apskrita kaip saulė, mėnulis ir žvaigždės, ir kad ji vietoje nestovinti, o sukantis drauge su mėnuliu aplink saulę, – man pasidarė nejauku. Kad ir tylėjau, bet vidujinis jausmas vertė abejoti mokytojo žodžiais, nors nei prieštarauti, nei tėvų pasiklausti, ar toks mokytojo tvirtinimas esąs teisingas – neišdrįsau. Nutariau pati tuo įsitikinti. Kai tik mėnulis vakarais šviesdavo, išsiprašydavau, kad man leistų motutė su tarnaitė pasivaikščioti.

Vaikščiodama vakarais nesilioviau atsidėjusi sekti mėnulį, vis galvodama: toks apskritas ir kaba ore? Tad jei būtų ant jo žmonių, tai tie, kur pakliūtų, jam besiverčiant į apačią, būtinai nudribtų... O kad ir kaip žiūrėdavau, bet drimbančio vis nepamatydavau nė vieno. Sako, kad ir žemė apskrita... Baisu man buvo apie tai ir pagalvoti... Sako, kad ir žemė sukantis?.. Tai kodėl mes, žemėje gyvendami, to sukimosi nejaučiame?

Tokiomis nejaukiomis mintimis pasidalijau su tarnaitė; pasakiau, kaip man baisu, kad ir mes kada nuo žemės nenudribtumėm. Tarnaitė, išgirdusi mane šitaip besiguodžiant, balsiai nusikvatojo:

– Nebijok! Niekas niekur nėra girdėjęs, kad kas nuo žemės nukristų. Jei kas iš kur krinta, tai vis į žemę, o ne nuo jos. Jei mokytojas taip sako, netikėki. Ginčytis tau nėra ko, jaunesniems reikia vis nusilenkti... O senis, sėdėdamas be darbo, daug ko gali išsigalvoti...

Kai tarnaitė suniekino mokytojo nuomonę, ir aš ėmiau abejoti, bet tų minčių nejaukumu pasisekė nusikratyti, tik daug ilgiau pasimokius.

Tiko man labai aritmetikos mokslas, ypač paties Ivinskio sugalvoti maži uždaviniai, kurių neragindavo tuoj išspręsti, tik liepdavo apie juos galvoti ir, kai pasiseks tinkamą atsakymą rasti, nors ir už kelių dienų, pranešti jam.

Vieną tokių uždavinių, pritaikytų šešerių metų mokinei, dar atsimenu:

Piemenys ganė dviejų ūkininkų avis. Susitikę vienas antrą klausia: „Kiek avių turi ganyti?“ Tas atsako: „Pridėk man vieną iš savo bandos, tai turėsiu du sykius tiek, kiek tu turi.“ Tuomet pirmas pagalvojęs atsako: „Geriau tu pridėk man vieną iš savųjų, tada turėsime abu lygiai.“ (Pirmas turėjo 7, antras – 5).

Menu, kad daug vakarų praslinko, kada atsigulusi neužmigdavau, vis spręsdama tą uždavinį. O koks buvo džiaugsmas, kada pagaliau pasisekė! Ir Ivinskis mokėdavo drauge su manim džiaugtis. Be to, menu dar, kad daugybės lentelės buvau išmokyta nejučiomis.

Sunkiai man tiktai sekėsi skaityti. Mat su manim visi namiškiai kalbėdavo lietuviškai; aš, kad ir suprasdavau lenkų kalbą, bet kalbėti nemokėjau, nes niekas manęs nebuvo mokęs. Tuo tarpu mano tėvai susitarė su Ivinskiu mokyti mane lenkų kalbos, nes lenkai tada vadinosi brolių tauta, su kuria lietuviai amžiais gyveno „susibroliavę“. Mano tėvai turėdavo lenkiškų laikraščių. Svečiai ir namiškiai niekuomet neatsisakydavo man pasakyti tos laikraščių raidės vardą, kurios norėdavau sužinoti. Tokiuo būdu atminty prisirinko nemaža tokių žodžių, kaip *be*, *ce*, *ka*, *el*, *em*, *zet*, *vu* ir t. t. Todėl vargšui Ivinskiui teko nemaža darbo ir kantrybės išieškoti, kol įtikino, kaip skaitant tas raides reikia tarti. Per skaitymo pamokas jis gražiai man pasakodavo apie Jogailos krikštą, apie visos mūsų tautos krikštą, apie vaidilutę, tapusią kunigaikštienė Birute, apie jos sūnų Vytautą, didelį karžygį, apie kurį turėjau ir gražų eilėrašį išmokti, pirma betgi lenkų kalba:

*Księżę Witold nie próżnował
Na litewskim tronie,
Pierś do zbroji zahartował,
A do miecza dłonie.¹*

Be žemėlapių ir drugių, savo darbo kambary Ivinskis dar laikė mikroskopą, su kuriuo daug darbavosi. Išmokė ir mane pro mikroskopą žiūrėti. Rodė visokių vabalų ir mašalų kojas, sparnelius. O parnešęs iš lauko gėlių, pakviesdavo mane tų gėlių dulkelių padėti ant stiklelio ir pakišti po mikroskopo vamzdžiu, sakydamas:

– Tavo pirščiukai jauni, vikresni, kaip mano: jiems lengviau tokias dulkeles tvarkyti.

Tada duodavo ir man pro mikroskopo vamzdį pažiūrėti į tas dulkeles ir liepdavo papasakoti, kaip jos atrodo padidintos.

Tas dulkeles ir augmenų žiedus Ivinskis nupiešdavo popieriuje, o paskui nuspalvodavo teptuku; teptuką nušluostydavo į savo žilus plaukus viršum kaktos. Toks Ivinskio plaukų margumas niekam netiko, nors visi jį mylėjo, ne aš viena.

Ivinskis ištisomis dienomis darbuodavosi savo kambary ir kviesdavo mane ateiti visuomet, kada tik panorėsiu, ne vien pamokų, kurios vos dvi valandas tetrukdavo su pertrauka. Sakydavo:

– Aš tau visuomet rasiu darbo.

Mažuose popieriaus lakšteliuose Ivinskis turėjo ant savo stalo daug surašytų žodžių. Paaikino man, kad jis renkąs žodžius lietuviškam žodynui, ir pavadė man tuos popieriukus rinkti ir tvarkyti paraidžiui; surinkus krūvelę, liepė jam parodyti ir virvute surišti.

Nuo ilgo sėdėjimo pavargęs, Ivinskis pašokdavo nuo kėdės ir niūniuodamas pašokinėdavo kambary. Jei aš tuo laiku pas jį būdavau, tai paėmęs už rankų pasukdavo ir mane; man tat be galo patikdavo.

Pradėdamas su manim pamokas, pirmiausia paklausdavo, ar aš žinanti, kam mums reikalingas mokslas. Kadangi mano tėvas buvo gydytojas, tai atsakiau:

– Mano tėvelis mokėsi, kad galėtų žmones gydyti.

Tada Ivinskis paklausė:

– Kaip tau atrodo, ar tėvelis žmonėms gera daro, juos gydydamas? Ar žmonės džiaugiasi, tavo tėvelio gydomi, ar liūdi?

Kai atsakiau, kad žmonės džiaugiasi ir myli tėvelį, tuomet Ivinskis man paaikino, jog mokslas reikalingas tam, kad pats žmogus taptų geresnis ir kitiems žmonėms gera darytų, kad kiti jį už jo darbus mylėtų.

Anais laikais turėjau daug dėdžių, tetų, senutę ir senelį, ir jie visi atvažiuodami padovanodavo man saldinių – vadinamojo kiškio pyrago.

Gavusi tokią dovaną, bėgdavau pirmiausia pas Ivinskį, nes niekas nemokėjo taip su manim ta dovana pasidžiaugti, kaip jis. O Ivinskis, pasidžiaugęs drauge su manim, kiekvieną kartą patardavo saldinius palikti pas jį ant lango, o pačiai nueiti ir gerai pagalvoti, kas daugiau pasidžiaugtų, gavęs saldinių. Kada grįžusi išvardydavau tėvelius, broliukus, tetutę, Ivinskis imdavo klausinėti:

– O tarnaitės ar nesidžiaugtų? Kambarinė?.. Virėja?.. Vežikas?..

Kai pripažindavau, kad ir jie džiaugtųsi, tai Ivinskis iš džiaugsmo net pašokdavo:

– Tai mat, kiek čia bus džiaugsmo!.. Kad tu viena visa suvalgytum, tavo širdelė tikrai neturėtų kuo džiaugtis! Gal ir pilvelį suskaudėtų?! O dabar suskaityk, kiek čia bus džiaugsmo!

Šitaip pasidalijusi gauta dovanėle ir iš visų prisirinkusi malonių padėkos žodžių, grįždavau pas Ivinskį,

¹ Vytautas netinginiavo
Soste Lietuvos,
Ginklui ruošė žmones savo
Ir kardus delnuos. (Aut.)

net spindédama iš džiaugsmo. Grįžusi pas jį, rasdavau, kad Ivinskis savo dalies būdavo nesuvalgęs. Jis tuomet šitaip aiškindavosi:

– Mat tu net gražesnė pasidarei, tiek savuosius pradžiuginusi... Ir aš noriu tavo dovana su keliais vargšais vaikučiais pasidalyti, kad ir mano širdis pasidžiaugtų.

Menu dar, kaip vieną sykį prisirinko pas mus daug svečių ir susėdo vakarienės valgyti. Ivinskis pats nenuėjo vakarieniauti ir manęs neleido. Jis pasikvietė mane sėstis šalia jo, gretimame kambary, kuriame neleido nė žvakės užžibinti. Parinko sėdėti vietą ties atviromis durimis į valgomąjį, tamsiojo kambario pasieny, iš kur puikiai buvo matyti gražiai apšviestas stalas, gardumynais apkrautas, ir puošnūs svečiai. Iš ten skardėjo linksmos kalbos ir juokas, o Ivinskis ilgą laiką man nepratarė ne žodžio. Man ėmė darytis liūdna: kam mokytojas sugalvojo man tokią bausmę? Rodosi, visuomet klausydavau, ką tik jis man liepdavo daryti. Niekuomet nesubarė. O dabar? Ir taip ilgai ilgai, kaip man rodėsi, vargina mane... Kai jau labai atsibodo taip ramiai sėdėti ir žiūrėti, kaip aplink stalą šviesiame kambary susėdę valso ir linksmiasi, išgirdau Ivinskį mane klausiant:

– Kur tau maloniau būtų dabar sėdėti: ar čia su manim, ar ten, su svečiais užstalėj?

Nė akimirksnio neabejodama, sušukau:

– Žinoma, kad su jais, kur šviesu ir linksma.

Tuomet Ivinskis taip gražiai ir nuoširdžiai ėmė mane graudenti: jei aš nebūsianti dora, jei nesistengianti kiekvienam žmogui daryti gera, kiekviename, kad ir vargingiausiame, matyti artimą, brolių – to paties Dievo, kaip ir aš, sutvertą brolių, tuomet mirus niekuomet neregėsianti Dievo ir jį gaubiančios dangiškos šviesos ir per amžių amžius skęsianti tamsybėse, dar tamsesnėse, kaip dabar čia su juo... Juk aš žinanti gerai, kad kiekvienam žmogui neilgai skirta gyventi. Aš gyvenanti prie bažnyčios, tai savo akimis matanti, kaip dažnai numirėliai laidojami, o dažnai visai jaunučiai, kaip varpai liūdnei gaudžią, lydint juos į kapus. Bet niekas negalėsiąs padėti, jei žmogus nesistengsiąs savo sieloje išlaikyti dangiško skaistumo... Tas niekuomet neregėsiąs dangiškos šviesybės, kur eisiąs kitais keliais.

Tokia Ivinskio kalba ir nuoširdumas taip mane tada sujaudino, kad iki žilos senatvės, kurią prigyvenau, man neišnyko iš atminties nei mano pirmojo mokytojo paveikslas, nei jo pamokos.

Nereikia nė sakyti, kaip buvo sunku atsisveikinti su savo mokytoju... Slinko metai, o aš vis nesilioviau jo ilgėjusis.

1866 ar 1867 m. Ivinskis buvo pakviestas kunigaikščio Oginskio apsigyventi Žemaitijoje (iš ten jis buvo ir kilęs), Plungėje, kunigaikščio rūmuose, kur jam buvo duodamas visas išlaikymas, kad senelis galėtų be rūpesčio dirbėti. Sudegus per gaisrą tiems rūmams, kiek teko girdėti, žuvo ugny visi Ivinskio raštai ir rinkiniai.

1937

Kudirkos aplankymas 1898 m.

Gyvenusiems mūsų tautos atgijimo sambrėšky Kudirkos „Tėvynės Varpai“ buvo lyg kompasas, rodąs, kurion pusėn turime savo veikimą lenkti.

Galėčiau ramiai Kudirką anų laikų diktatorium pavadinti, jei su tuo pavadinimu nebūtų rišamos žiaurumo ir prievartos sąvokos. Kudirka buvo tačiau diktatorius, tik ne žiauriaja to žodžio prasme. Jis sugebėjo savo talento jėga ir savo širdies užsidegimu despotiškai valdyti mus, anų laikų susipratusius inteligentus, valdyti mūsų širdis, kurios akiai ir visomis pastangomis pasiduodavo jo valiai.

Nė kiek nesuklysiu, tvirtindama, kad ne greta rusų valdžios, bet viršiau rusų valdžios koncentravos mūsų šalies valdymas to didelio ligonio rankose. Jo įsakymai, „Tėvynės Varpuose“ įvairiausia ir niekuomet

tiesiogine forma neištariami, buvo labiau ir karštesniais jausmais pildomi, nekaip žvaigždėtų ir siūlėtų rusų caro tarnų žiauriausi paliepipimai.

Ar gali būti nuostabu, kad mes, jo garbintojai, mokiniai ir pasekėjai, panorėjome su juo pasimatyti, įvairiais tautos klausimais pasitarti, pasiaiškinti?

Dabar mažai kam bus suprantama, koks tai žygis buvo kauniečiams inteligentams 26 metai atgal aplankyti Kudirką.

Ilgai buvo ruošiasi tam žygiui, tartasi, ieškota progos, ilgai su savaisiais politikuota, kol pagaliau pasisekė įvykinti tą, ko visų šios ekskursijos dalyvių jau seniai taip buvo ilgėtasi ir trokšta.

Kadangi turiu ir noriu dabar vien tik apie Kudirkos asmenį kalbėti, tai visas ruošimosi smulkmenas praleisiu, nors jos labai charakteringos anų laikų veikėjų padėčiai.

Susiradome tai kelionei: dvi Juškyti, Jadvyga ir Marė (dabar Rindzevičienė), Kauno apskr. bajoraitės, Višinskis Povilas, dar studentas Šiaulių apskr., Petras Avižonis (dabar profesorius), tada dar studentas, ir aš, – abu Panevėžio apskr., – ir po gana įdomios odisėjos atsidūrėm pagaliau Plokščiuose, Suvalkų gub.

Išlipę iš garlaivio, kaip pridera slaptai organizuotiems, visi apsimitėm gerai nusiteikusiai, tuščiai pramogai pasiruošusiais keliauninkais. Mudvi su vyresniąja Juškyte jau buvome buvusios Plokščiuose, todėl vedėm visus ir pasukome į pirmą pakelį pasipynusį užvažiuojamąjį namą (gal jis buvo ir vienintelis Plokščiuose, pasakyti nemoku).

Prie Plokščiuose gyvenančio teisėjo Petro Kriaučiūno tokia skaitlinga draugystė nedrįsime eiti, nors puikiai žinojome ir pačios buvome prityrusios, kaip širdingai buvo jo namuose sutinkami visi anų laikų susipratę lietuviai.

Atsisėdę užkąsti, ėmėme vietos žmonių teirautis, kurgalima būtų gauti arklių pasisamdyti kelionei į Naumiestį? Ar toli Naumiestis nuo Plokščių?

Taip buvome negudrūs, o gal per visas kliūtis ir užmiršome bet niekas iš mūsų nei Suvalkų gub. žemėlapiu su savimi neturėjo, nei iš mokyklos tiek žinių nebuvo išsinešęs, kad galėtų tame tėvynės kampe orientuotis.

Mums prie užkandos besišnekant, besiteiraujant, prasivėrė staiga durys, ir išvydome jose tipiską mūsų visų aukštai gerbiamojo Petro Kriaučiūno asmenį. Mudvi su Jadvyga Juškyte pažinęs, iš karto ėmė bartis:

– Tai jūs šitaip padarėt! Šitaip padarėt! Prie mūsų neužėjote!

Tas barimas buvo toks tikrai iš širdies plaukiąs, toks tėviškas, kad iš karto mums gėda pasidarė, kad ne po tokio patrioto sparnais ieškojome prieglaudos, o lindome į nežinomą užkampį.

Sužinojęs mūsų kelionės tikslą, surimtėjo P. Kriaučiūnas:

– Mūsų pusėje (t. y. Suvalkų gub.) bijosi visi Kudirkos lankyti. Smarkiai jis žandarų prižiūrimas, kiekvienas jo žingsnis sekamas. Kiekvienas bijosi žandarų akis į save kreipti. Jie juokų nekrečia. Tiek jau geriausių vyrų pražudė.

Mums šitaip ir toliau kalbą betęsiant apie visokius tėvynės vargus ir veikėjų nuotykius, Juškytė Jadvyga su Avižonių Petru išėjo arklių tolimesnei kelionei ieškoti. Iki Plokščių buvome tai savais arkliais, tai gelžkelio važiuavę, tai Nemunu plaukę, bepigu buvo ir keliauti! Dabar ilgokai teko mūsų pasiuntiniams svetimas duris varstyti, svetimus slenksčius mindžioti, kol surado žmogų, pasiketinusį mus į Naumiestį nugabenti.

Pavažiavo paprastas vežimas, pora arklių pakinkytas. Sėdynės – paprasčiausi lentgaliai, virvėmis priraišioti ir sauja šiaudų pridengti. Kriaučiūnas mūsų vežiko nesupeikė, pareikalavo iš visų drauge ir iš kiekvieno skyrium pažadėjimo grįžtant niekur kitur, tik prie jo užvažiuoti Plokščiuose ir visus kelionės nuotykius atpasakoti.

Persiskyrėm su seneliu apie penktą valandą vakare, išrodė mums, kad dar su šviesa turime Naumiestį pasiekti. Pavažiavę tačiau kelis kilometrus, ėmėme klaidžioti. Mūsų vežikas važiuoja, važiuoja, staiga sustoja ir aiškinasi:

– Palaukite! reikia gręžti... Ne tuo keliu nuvažiavome... – Arba: – Privažiavome kelio galą... Toliau kelio

nėra... Pasibaigė... Reikia grįžti.

Ir šitaip kažki kiek kartų. Kojos mums tirpsta, šonai nuo lentų skauda. Bet kas mums tada buvo visi nepatogumai? Siela skrido aukščiau visų tų smulkmenų. Stebėjomės tik, kaip žmogutis (Gluodas pavarde), kurs pats sakėsi nuolat ponus vežiojās į Naumiestį, gali taip priprasto kelio nežinoti. Būtų kažki kokios mintys pradėjusios galvon lįsti, jei P. Kriaučiūnas nebūtų pasakęs, kad šį žmogų pažįsta ir jo nepeikia.

Šitaip privažiavome Šakius. Petras Kriaučiūnas buvo pataręs mums būtinai prie d-ro J. Staugaičio (visų mūsų dabartinio Seimo sesijų vicepirmininko) sustoti ir pasiteirauti, ar nepakenksime sau, per daug drįsdami lankyti nelaimingą mūsų varpininką.

D-ras J. Staugaitis ir viešėjęs tada prie jo d-ras Kudirka (ne Vincas, rodosi, ir ne giminė) vienu balsu nutarė, kad pavojus mums gresia, ypač studentams, kadangi žvalgų akys kaip tik tokius ponaičius seka. Patarė suslėpti studentiškus rūbus, apsivilkti paprastesniais.

Mūsų sankeliauninkai paklausė. Kiekvienas turėjo su savimi milinį sodiečiams priprastą švarkelį, nusipirko Šakiuose kepures. Persivilkę išrodė tikri pusberniai.

Tai ir vėl toliau keliavome, nes grįžti ir kliūčių išsigąsti nė vienas iš mūsų nepanorėjo. Kartojome sau rusų patarlę: „Smielym bog vladiejet“ (narsųjį Dievas valdo) ir galvojome, kad norint viską galima pasiekti, reikia vien tvirto būdo ir drąsos, – nors nervai mūsų kaskart didžiau juto įtempimą ir nuovargį. Šitaip keliaujant, užstojo ir naktis, ir miegas ėmė lįsti į akis, o mes vis tikro kelio nepataikome. Kad ir neseniems dar, bet tokia kelionė valandų valandomis račiukuose, veik ant plikų lentų, juk atgristi galėjo.

Prašome vežiko, kad eitų kelio klaustis, o jis užsispyręs kartoja:

– Kur eisi? Dievas aukštai, o žmonės sumigę.

P. Višinskis, didžiausios kantrybės žmogus, galų gale neišturėjo ir, iššokdamas iš ratų, pats mėgino kelio klausinėti. Tiesa, buvo naktis, ir kur vien tik pabelsdavo klausdamas, ten turėdavo paaiškinimo vietoje pakelti tiek nejaukių žodelių, tiesiog koliojimų, jog vienu balsu nutarėm visi niekuomet daugiau Suvalkų gub. nekeliauti.

Prasčiausias buvo tai kelionės galas. Pasiekėm Naumiestį jau gerokai po pusiaunakčio, prieš pat aušrą, o buvo tat liepos mėnesį.

Visi išsiilgę lovos, kad sutrankytus sąnarius nors kiek ištiestume, o mūsų vežikas sustojo rinkos vidury ir prašo užmokėsčio, ir kad mes jį kuo greičiau namo atleistume.

– Užmokėti užmokėsime, bet nuvežk mus į kokį viešbutį. Mes čia pirmą kartą, miesto nepažįstame ir nežinome, kur eiti, – aiškiname jam.

– Ir aš čia nieko nežinau, – aiškinosi jis mums. – Būdavo, atvežu ponus, čia sustoju, o jie išlipę išsivaikščioja.

Nebuvo kas daryti. Turėjome ir mes, atsilyginę vežikui, „išsivaikščioti“. Patraukėm pirma, kur mums pasipynė, gatve. Sulindome taip pat į pirmą mums pasipynusį viešbutį.

Vos ne vos mes, moterys, išsiderėjome sau atskirą kambariuką, o vyrams teko, rodosi, bendrame karčiamos kambarį drauge su kitais žmonėmis išsitiesti suoluose.

Iš ryto, – kiek ten per naktį ilsėjomės, kiek ne, po tokio nuovargio, – pirma naujiena, kokią išgirdome, buvo šeimininkų žydų reikalavimas pasirašyti viešbučio knygoje. Aš viena turėjau šiokį tokį dokumentą asmenybei įrodyti, tai ir pasirašiau, tikėdamasi, kad to užteks, bent toms merginoms, su kuriomis buvome kambarį užėmusios. Bet kas tau duos? Pareikalavo iš kiekvienos ir iš kiekvieno parašo skyrium. Merginos, neturėdamos jokių dokumentų, pasirašė greitomis sugalvotais pseudonimais, o mūsų studentai pusbernių rolėse, kad ir rašė savo tikras pavardes, bet savo profesiją užslėpė.

Po tokios ceremonijos norėjo mūsų studentai nubėgti prie Daniliausko, tada irgi studento, P. Višinskio iš Peterburgo pažįstamo, jau vietoje apie Kudirką artimesnių žinių gauti, o ypač sužinoti, kur jo butas. Bet čia iškilo naujos kliūtys ir jau visai rimtos. Policija, pristatyta prie durų, neleidžia išeiti, kol pasportų neparodys, o jei pasportų nebus, tai grūmoja suėmimu ir varymu į gyvenamąją vietą.

Pasitarimas mūsų tarpe rimtas. Tiesą pasakius, ne pasitarimas, tik galvojimas, nes dėl žmonių akių laikomės kuo ramiausiai, veik tik pusžodžiais savo nuomones reikšdami.

Pagaliau nutarta, kad P. Višinskis raštu susineštų su Daniliausku. Nors protekcija išrodė mums ne kokia, nes Daniliauskas buvo ką tik paleistas iš Peterburgo kalėjimo, už politiką sėdėjo, bet vis dėlto čiabuvis žmogus, gerai vietos aplinkybes žinąs, gal ir sugalvos, kaip mums iš tų spąstų išsiveržti, į kokius buvome įkliuvę.

P. Višinskis, parašęs laiškutį, užkalbino pro langą pro šalį einantį žyduką, kurs mielu noru už kelis skatikus sutiko Daniliauskui laiškely pristatyti.

Netrukus atbėgo laukiamas (dabartinis Marijampolės gimnazijos direktorius) jaunutis, šviesplaukis, raudonskruostis studentėlis. Pasisakė mokytojaująs prie Naumiesčio policmeisterio sūnaus ir todėl turįs vilties mums tikrai padėti, tik reikia jam dėl mūsų pirma su tuo policmeisteriu pasitarti.

Nusiraminę laukėm jo grįžtant. Pagrįžęs įsakė mūsų studentams ištraukti paslėptus studentų rūbus, apsilvilti jais ir skubiai keliauti su juo. Nuvedė prie policmeisterio; tas ponelis, patikrinęs dokumentus, mums, merginoms, atleido vizitą, tik pareikalavo pažadėjimo, kad visi drauge ilgiau kaip 12 valandų Naumiesty nepasiliktume ir, praslinkus tam laikui, būtinai iš Naumiesčio išsidangintume.

Lengva įsivaizduoti, kaip prie durų pristatyti policistai nustebo, pamatę pusbernius virtusius studentais, kurie ir be jų malonės gavo leidimą švaistytis Naumiesty.

Kai dabar apie visą tą mūsų ekskursiją imu galvoti, tai rodosi aišku, kad ir Plokščių žmogelis (Gluodas), ir policistai laikė mus kažki kokiais bėgliais, norinčiais slapta per sieną arba Amerikon, arba į kitus „nepasviečius“ išsprukti. Kitaip sunku sau išsiaiškinti tą mūsų kratymą sunkeliais, tą laiko gaišinimą... Taip pat matyti, kad ir Naumiesty pataikėm į smuklę, glaudžiančią visokios rūšies emigrantus.

Dėl Kudirkos aplankymo stud. Daniliauskas tą patį tvirtino, ką jau buvome iš P. Kriaučiūno ir d-ro J. Staugaičio girdėję. Kudirka neapsakomai yra žandarų saugojamas, ir gresia lankantiems jį pavojus pakliūti po jų globa. Bet visi tie tvirtinimai nesujaudino mūsų.

– Pasimatyti turime, – tarėm sau. – Tiek vargo padėję, juk negrįšime. O toliau? Te dangus griūva, – kaip toje pasakoje, – galvojome tikru mūsų tautai užsispyrimu.

Daniliauskas patarė mums bent visiems drauge neiti, taip pat nekeliauti viena ir ta pačia gatve. Todėl išsisklaidę, Daniliausko vedami, nuėjome.

Nemokėčiau dabar nei tų namų rasti, kur nuėjome, nors žinau kad jie buvo prie rinkos, nei apskritai nieko Naumiesty susekti. Menu tik, kad pirma įėjome į kažin kokią krautuvėlę, paskui pasimatėme su kažki kokia nepaprastai gražia, vidurinio amžiaus, maždaug trijų dešimčių metų moteriške (paskui sužinojome, kad ta moterė, pavarde Kraševskienė, prižiūrėjusi Kudirką ligonį, ir jis jai ir apie ją parašė savo eilėrašį „Valerijai“). Ji davė Daniliauskui raktą nuo Kudirkos buto antrame aukšte (krautuvėlė buvo pirmame), kur Kudirka užrakintas vienas pats gyveno.

Atsirakinęs duris, įėjo prie Kudirkos Daniliauskas vienas. Mes ilgokai turėjome, pasilikę už durų, laukti. Daniliauskas paaiškino mums: Kudirka nori apsilvilti mus sutikti. Be to, turi ir morfinos sau įsileisti, nes esąs jau taip apsilpęs, kad, neįsileidęs to narkotiko, ilgeliau šnekėtis negali.

Įėjusi ir į Kudirką pažiūrėjusi, taip nustebau ir drauge taip susijaudinau, kad žodis užkliuvo gerklėj, o ašaras visu valios stiprumu lačiau, kad iš po vokų neišsiveržtų.

Savo šeimynoje turėjau daug džiovininkų, kuriuos jau teko kapan palydėti. Buvau prie jų išvaizdos per daug pripratusi. Iš karto pamačiau, kad mūsų šeimnininko gyvybė jau nebe metais skaitoma, o vien mėnesiais, o gal tik ir savaitėmis...

Buvau 1894 m. Kudirką mačiusi Jablonskiuose, Rygos pajūry. Su juo drauge buvome jiems kūmuose, kada gimė jų dukrelė Onytė, dabar daktarė Landsbergienė. Jau ir tada buvo sakoma, kad Kudirka džiovininkas. Bet tada buvo jis, taip sakant, žmogus kaip žmogus. Tiesa, liesas, pabalęs, aukšto ūgio, per daug siaurų pečių ir įdubusia krūtine, bet gana vikrus vyrukas, mėgstąs ir pajūry pasivaikščioti.

Dabar išvydau žmogaus šešėlį. Puiki, naujintelė, šviesiai pilka drabužių eilė kabėjo kaip ant medžio,

veidelis neapsakomai susmulkėjęs, palšas, akys tokiais juodais plačiais ratais apriestos, kad matyti buvo vien duobė, ir tik jos dugne švietė žmogaus minties žiburiukai.

Žėrėjo tik stambus auksinis žiedas savo didele brilianto akia... Žėrėjo ant apmirusios, be kraujo lašo, dar gyvo lavono kaulėtos rankos. Ir tuo savo žėrėjimu didino gal dar didžiau to pasimatymo valandos tragizmą.

Be manęs, visi kiti mano sankeleivininkai pirmą sykį matė Kudirką.

Mūsų apsilankymas, matyti, ir jį sujaudino... Ilgoką valandą tylėjome visi, niekas žodžio išbelsti negalėdamas, o gal ir dėl to, kad niekas to „tikrojo“ žodžio, kurs jam iš širdies ant lūpų veržėsi, išstarti nedrįso.

Atėjo pagalbon, kaip visuomet tokiose aplinkybėse, žmonių bendravimo formos. Kudirka ėmė mus kviesti sėstis ir pats lovoje atsisėdo.

Kambariukas mažutėlis, apytuščias, jokių pagražinimų, jokių patogumų: lova, stalas apkrautas knygomis. Pro pravertas duris matyti buvo dar mažesnis antras kambariukas, kur kabėjo jo mylima smuika.

Kad šiaip ne taip kalba mūsų tarpe ir užsimezgė, bet sklandžiai nėjo. Nuolat trūko ir nuolat reikėjo mazgo ieškoti...

Visą laiką negalėjau nuveikti giliausio susijaudinimo. Vaizdavosi tik kapai, kryžiai... Kiek kartų pažvelgiau į šeimnininką, tiek kartų vaizduotė rodė man jį karste... O šį tą kalbėti reikėjo, ir tai ramiai kalbėti.

Visa, apie ką buvau žadėjusi teirautis, iš galvos išdulkėjo, nė pėdsakų nebeliko...

Iš tų suskaitomų žodžių, kuriuos ištariau, įsmego visiems atmintin mano nevykusiai išreikštas malonumas:

– Tamsta mums visiems pavyzdys...

Pažvelgęs į savo sulysusį liemenį, Kudirka, karčiai šypterėjęs, atsakė:

– Pavyzdžio iš manęs neimkite. Gydykitės, kol ne per vėlu...

Vos ne vos ėmėm pratintis prie taip neapsakomai liūdnos mūsų šeimnininko išvaizdos, vos vos mums ėmė rodytis, kad jau pavyks mums nugalėti tą jausmų audrą, kuri sukilo mūsų krūtinėse, jį išvydus, kaip staiga kažki kas pabeldė į duris ir nematomo žmogaus ranka įkišo raščiuką.

Kudirka paskaitęs dar didžiau apsiblausė ir liūdnei nusišypsojo tuo nusišypsojimu, kurs lanko lūpas vien žmonių, mirties slenksty stovinčių. Tylėdamas ištiesė į mus ranką su raščiuku. Radome žinutę, jog, mums suėjus visus namus apsiautė žandarai.

Tas reginys mūsų mirštančio karžygio tokioje vienetėje ir tokiam persekiojime dar didžiau mus sujaudino ir dar smarkiau surakino mums žandus. As bent bijojau ir pakrutėti, kad tik nepradėčiau balsiai kukčioti.

Kalbėti teko beveik vienam šeimnininkui. Skundėsi, kad niekas net iš artimiausių draugų jo nelanko, bet drauge pateisino juos: kam malonu patekti budelių globon?

Vienas pats sau paliktas, jau nebeįstengiąs ne iš kambario išeiti, – visą nuraminimą randa darbe. Užtai tiek ir parašo: redaguoja „Varpą“ ir, nežiūrint visų kliūčių, veda to laikraščio korektūrą. Kol buvo sveikesnis, samdydavos arklius pasivažinėti.

Paklaustas, kodėl dulkėtame miesčiuke, o ne sodžiuje gyvena, paaiškino, kad galėtų prie tėvų gyventi, bet iš to kiltų daug nepatogumų.

Žandarai galėtų sodžiuje jo kiekvieną žingsnį sekti, trukdytų redagavimą, o apie korektūros vedimą nebūtų nė ką galvoti, o kitas žmogus tuo tarpu tam darbui nenumatomas. Be tų visų keblumų, žandarai galėtų ir jo namiškius pradėti kaltinti.

Žandaras Vonsiackis ir taip jau išblaškęs, išžudęs geriausius Suvalkų gub. žmones.

– Mes, suvalkiečiai, kėlėm iki šiol viso mūsų judėjimo naštą. Netrukus ji nukris ant jūsų, kauniečiai... – kalbėjo, matyti, savo sužuvusią sveikatą minty turėdamas.

Ir tiesa, netrukome įsitikinti, kaip teisingai – jis pranašavo. Dar toliau pažvelgęs į ateitį, matė mūsų tautai nesiliaujančias kovas.

– Jei teks jums kada rusų valdžia nusikratyti, turėsite dar sunkesnę kovą, kol savo juodųjų nenugalėsite...

Ir čia vėl pranašavimas, kurs pradėjo jau pildytis. Šitokios nuomonės buvo Kudirka, kurs kiekvieną patriotą gerbė, vis tiek kokius rūbus jis dėvėtų, kurs prieš tikyba niekuomet nė mažiausiu žodeliu neprasitarė, kurs kovojančių su tikyba klausė: „Ką tikybos vietoje duosite liaudžiai?“ – bet kurs istorijos pavyzdžiais užtektinai puvo pamokytas, kokios nelaimės plaukia toms tautoms ir valstybėms, kur dvasininkai, palikę bažnyčias, griebiasi valstybės vairo.

Aiškino dar, kodėl jis sėdi užrakintas savo bute. Visus savo raštus rašė ant labai plono popieriaus, kurį, pavojui užtikus, galėtų greitai sudeginti. Tuo tikslu prie jo lovos buvo visuomet ir degtukai padėti. Jei žandarai ateitų jo lankyti, tai jam būtų duotas sutartas perspėjimas, o ten, apačioj, tuo laiku pasistengtų gaišti, ieškoti rakto, kad jis suspėtų sudeginti visa, ką turėtų prirašęs.

Nors kalba mums dėl jau pažymėtų priežasčių sunkiai pynėsi, bet kai reikėjo atsisveikinti – dar sunkiau pasidarė. Taip likimo daužomam žmogui, koks Kudirka tada buvo, juk neišdrįsome atvirai papasakoti, kokiame padėjime mes patys buvome čia atsidūrę.

– Juk taip toli atkeliaavę, man savo apsilankymu tiek džiaugsmo padarę, būtinai aplankysite mane rytoj. Yra juk tiek klausimų, apie kuriuos reikia pasikalbėti. Rytoj, būtinai rytoj, jei šiandien jau taip skubate, plačiau išsikalbėsime!.. – kalbėjo jis, spausdamas mums rankas. Mes tylėdami tiesiame jam savąsias, tikrai įsitikinę, kad jau mūsų kūno akims nebebus lemta jo pamatyti.

Jausmų audra vėl siautė krūtinėje, bet nė akių sumirkėjimu stengėmės to neparodyti ir, sausa atsisveikinimo forma pasitenkindami, išėjome, tarsi artimą brangų velionį kapuose palikę. O žandarų žvalios akys lydėjo mus, primindamos, kad mums mūsų tėvynėj užginta net savo jausmą rodyti... Daniliauskui palikome kiek pinigų, kad nupirktų gražių gėlių ir rytdieną nuneštų mūsų brangiam Varpininkui ir paaiškintų, kodėl mes buvome priversti neilgiausiai prie jo viešėti ir tiktai tą vieną kartelį. Pasisamdę arklius, laimingai ir jau neklaidžiodami pasiekėm Kriaučiūnus Plokščiuose, kur buvome taip vaišinami, kaip, rodosi, vieni Kriaučiūnai, padedant puikiai Plokščių gamtai ir Nemunui, tik ir mokėjo vaišinti.

Ten išgirdome dar šį bei tą apie Kudirką pasakojant. Kudirka nemėgęs savo profesijos, su ligoniais rūščiai elgdavosi, bet šiaip draugystėje, susirinkimuose buvo labai branginamas, nes buvo nepaprastai linksmas, malonus, ir šokėjas, ir muzikas.

Įkliuvo žandarams į nagus tik dėl savo neatsargumo. Kriaučiūnas buvo sužinojęs, jog būsianti prie Kudirkos krata, žinojo ir pranešė jam net dieną, kada neprašyti svečiai jį lankyti žada. Kudirka, jau labai ligotas, viešėjęs tada prie Kriaučiūnų Plokščiuose. Kriaučiūnai prikalbėjo jį grįžti, kad savo raštus paspėtų kaip reikiant kratai paruošti. Kudirka išvažiavo į Naumiestį kelios dienos prieš karą ir... kažki kodėl nė kiek neapsikraustė.

Žandarai rado prie jo daugybę spausdinių ir rankraščių, buvo jį suėmę, bet, bevežant jiems, jis apalpo, todėl paliko jį gyventi jo paprastame bute, tik po be galo smarkia priežiūra.

1924

Žemaitės būdo bruožai ir pasaulėžiūra

Suprasite, kad, taip sakant, dar prie atviro draugo karsto sunku objektyviai kalbėti, ypač kad, be draugiškų ryšių, daug dėkingumo mano širdy žemaitės asmeniui prisirinko.

Karštų, širdingų žodžių ne tik vengsiu šiandien, bet ir nemokėsiu ištarti. Gyvenimas, sulyginamai ilgas

mano gyvenimas per dažnai parodė, kad, kol gyvi esame, paprastai per maža vienas kitu rūpinamės, per maža meilės vienas kitam parodom. Kaži kodėl?.. Ar jaučiame, kad mūsų širdyse per maža šilimos, ir tausojame ją, kad užtektų numirėliui pagerbti?.. Tuo klausimu konstatuoju vien faktą, kad prie karsto dažnai per daug karštų kalbų pilasi, kurių velioniui gyvam esant nei išgirsti, nei pajusti neteko.

Norėdami šiojį arba kitokį asmenį apibūdinti, turime visų pirma susipažinti su jo gyvenimo aplinkybėmis ir sąlygomis, jį lydėjusiomis.

Žemaitė atminimuose apie savo jaunas dienas rašo: „Taip vargti teko ilgus metus.“ Jos senatvėje tie vargai negalėjo greitai pamažėti. Pirmųjų jos raštų data rodo 1894 m. Tai buvo jau sunkaus lietuvių spausdinto žodžio persekiojimo laikai. Žemaitė, jau motina ir bobutė, dedasi visa širdimi, visu savo apsukrumu prie atgimstančios Lietuvos judėjimo. Kas negyveno anais laikais, kas nesėdėjo tų visaip konveiktų litvomanų kaily, tas ir supratimo neturi, kas tekdavo jiems kelti.

Nežiūrint, kad anų laikų visuomenės darbininkai darbavosi tyliai, nieko nekliudydami, didžiausiu atsargumu, nors drauge ir tikrai lietuvišku atkaklumu žingsnis po žingsnio savo darbą tolyn varydami, bet kiek jiems visiems kliūdavo!

Atsitiko keliuose Lietuvos miesteliuose žydų mušimai tik daug mažesniu mastabu, kaip Rusijoje, bet taip pat rusų policistų paruošti. Ir kas kaltas?.. Žinoma, „litvomanai“. „Pats spraunikas“ matęs, kaip toks ir toks studentas litvomanas žmones kurstė žydus mušti. Po tokio mušimo daroma, žinoma, krata prie kokio įtariamo „litvomanija“ studento, randama arba ir nerandama lietuvių literatūros, vaikinai suimamas ir skelbiama urbi et orbi: rasta net visa literatūra apie tai, koku būdu ir koku tikslu žmonės buvo litvomanų kurstomi žydus mušti. Aišku, kad visa aplinkybės visuomenė didžiausiai pasipiktinusi. Ir tos paskalos krinta ant visų vadinamųjų litvomanų galvų. Nelaimingųjų šeimynos irgi įtikinamos ir dažnai įtikintos, kad ir jų šeimos narys prie to nešvaraus darbo buvo rankas pridėjęs. O teisintis, nors ir prieš savuosius, kiekvienas anų laikų veikėjas laikė sau nužeminimu.

Mūsų šaly, Kauno gub., anais laikais apie Basanavičių niekas nežinojo. Tik Jonas Šliūpas buvo ta baidyklė, kuria visiems buvo akys badomos: „Gabus, gražus, doras iš pradžių vaikinai, užuot tapęs naudinga savo visuomenės nariu, turėjo slapstydamasis, kaip koks galvažudys, bėgti iš savo tėvynės, gėdą tokią savo tėvams daryti.“ – „Tą ir užsitarnavo, – sakydavo kiti, – nes baisus tapo bedievis, kai tik prie litvomanų prisirašė.“ Treti tvirtino, kad patys yra girdėję, kaip Šliūpas, dar gimnazistu būdamas, Mintaujos pilies sodne išsitaręs: „Kad ir velnią reikėtų iš pragaro iškelti, bet mano vardas turi pasaulį pagarsėti.“

Man pačiai teko girdėti sulyginant žmonių inteligentų ginčų: ar litvomanija yra tikiybinė sekta, ar tik limpamoji protligė (psichozę), tarp jaunuomenės siaučianti.

Tai tik trumpas vaizdelis tų visų malonumų, kuriuos teko anų laikų veikėjams kęsti. O tų veikėjų Lietuvoje juk visada buvo vos sauja, ir tai pablokštų kas kur, kaip tie jūros žibintai tolimose, atskirose salose tarp šėlstančių aplinkui audrų, vėjų ir bangų.

Vienas tokio litvomanų netaktingas žingsnis, vienas neatsargus išsitarimas kiek vargo užtraukdavo, ne tik jam pačiam bet ir kitiems idėjos draugams, kiek žalos padarydavo bendram idėjos darbui! Šitaip gyvenimo aplinkybės kalte įkaldavo tariamiems litvomanams begalinės kantrybės būdus.

O pačios idėjos kilnumas vertė už kiekvieną nuoskaudą žmonėms kuo širdingiausiu patarnavimu mokėti ir net progos ieškoti tokiam patarnavimui. Ne sykį todėl tekdavo iš daugelio žmonių lūpų išgirsti ir šitokį išsitarimą: „Rėkia šaukia žmonės: litvomanai! Litvomanai!.. O kai sueini į pažintį, tai, rodosi, malonesnio žmogaus ir nematei.“

Jei daugeliui anų laikų litvomanams tokia charakteristika pritikdavo, tai Žemaitėi – juo labiau. Dažnai negalėdavau nusistebėjimu nusikratyti, su koku ramumu ji įvairiausius užgauliojimus kėlė. Mačiau ir savo ausimis ne sykį girdėjau, kaip buvo tokių žmonių, kaip tat kartais atsitinka pilkame kasdieniniame gyvenime, kurie, matydami Žemaitę esant paprastą sodietę – bobą, nesivaržydami ir žodžių nesvarstydami, išpildavo ant jos savo pyktį. O ji... nė krust... Rodosi, tie užgaulūs žodžiai ne jai taikomi.

Netars, būdavo, nei žodelio, nei veidas nepersimainys. Nueina rami, pasiima plunksną ir rašo... arba, prisėdusi prie žmogaus, jos sielą suprantančio, ima tėvynės likimo klausimą spręsti. Tėvynė – brolybė – laisvė – vargo panaikinimas, – Žemaitės supratime buvo sinonimai.

Pasipynus progai, visiems ji tarnaus, niekuomet savo žygio negailėdama, o idėjos draugams ką besakysi?

Povilas Višinskis, vargdamas, darbuodamasis virš savo galėjimo, baigia Šiaulių gimnaziją. Žymantų ir Višinskių ūkiai tame pačiame Ušnėnų sodžiuje (Užvenčio par.), kaimynystėje. Nuo ketvirtos klasės tėvai Povilui nieko nedavė už tai, kad nenuėjo į kunigų seminariją. Vaikinas, nepaprastai geros galvos, trokšta pasiekti Peterburgo universitetą, bet ir niekur skatiko kelionei gauti negali. Žemaitė, žiūrėdama į jo sielos kovą, rašo tą puikų kilnios sielos jaunikačio vaizdą, kurs dabartiniame jos raštų leidime yra „Studentas“ pavadintas. Ir gale apibūdina daugelio anų laikų veikėjų kančias:

„Iš kur semiatės kantrybės jūs, nelaimingieji muzikėliai? Iš kur gaunate reikalingos jums tvirtybės? Paragavote sykį gardžių mokslo vaisių – ir niekas nebegali atgrasyti nuo jo. Vargai, neturtas, burniavimai, priekaištai – viskas jus tartum stumte stumia tolyn... Kaip kibirkštėlės iš tamsenybių lekiate į padanges, glaudžiatės į krūvą, stengiatės sužiebtį gaisrą ir nušviesti tėvų žemės tamsybes. Neša jus turbūt savo sparnais – aukštybės erelis, artimo meilė...“

Taip, tas aukštybės erelis, artimo meile nešė ir Žemaitės sielą. Ne vien vargšo – studentėlio sielos vaizdą nupiešė ji tada, bet įteikė kelionei „Poviliukui“, kaip pati mėgdavo pasakoti, 10 rublių, kurių, rodosi, pati neturėdama, pasiskolino.

O jos pačios gyvenimas koks buvo tada? – Visa jos šeima sėdėjo bene 9 dešimtinėse žemės. Kad viso ko jos ūky nebuvo per pilna, galima spręsti iš to, kad, kai pradėjo rašyti, tai dieną laiko neturėdavo, o už bereikalingą šviesos žibinimą naktimis skaitant arba rašant „pusberniams balabaikas“ ne sykį savo vyro priekaištų turėjo nuryti.

Tada „Žiburėlis“ turėjo tą laimę šelpti pradedančią rašyti tautietę: jei ne daugiau, tai bent gausiai aprūpinti ją išteklium šviesai nusipirkti ir tuo truputį sumažinti šeimynos nesusipratimus, nors neilgam.

Dar skaudesnių priekaištų kilo, kada buvo įsitikinta, koks didelis talentas toje moteryje glūdi, ir kada keli studentai buvo apsiėmę nors priešokiais Žemaitėi aiškinti dailės tikslą ir formas. Be to, redaguoti jos raštus, kurių pirmieji visai būtų buvę iškrikę, jei ne nurodymai.

– Ir ko tu, sena boba, turi bendro su pusberniais? – bambėdavo dažnai suerzintas ir savo žmonos sielos nesugebąs nei suprasti, nei atjausti vyras.

Šiaip pasiskundimai retai iš Žemaitės lūpų išsiverždavo, nebent bendra forma. Giliai mano širdin įsmego jos pasakymas:

– Nėra skausmo, kurio mano širdis nebūtų kentėjusi...

Man pačiai tai ji daug kartų patarnavo. Atsimenu, išaušo 1899 metai. Įvyko pirmas vaidinimas Lietuvoje, būtent Palangoje. Prie to vaidinimo teko ir man ranka pridėti. Žandaras Vonsiackis iš to vaidinimo išpūtė didelę politikos bylą. Keli dalyvavusiųjų buvo suimti. Iš kalėjimo suimtieji pranešė man, kad turiu prisipažinti paėmusi pelną iš to vaidinimo, nes tas pelnas nuėjo lietuvių knygų spausdinimui, o to juk žandarams parodyti negalima buvo.

Kadangi uoliai dalyvavau visame tautiniame anų laikų judėjime, tai mano darbavimosi pėdsakai sunku buvo užslėpti, todėl man artima veikėjų kuopa buvo įsitikinusi, kad jau šįkart kalėjimo man nepasiseks išvengti. Tardymas ir suėmimai tęsėsi ištisus metus. Šitaip atslinko ir 1900 metų vasara. Gera sveikata niekuomet negalėdavau pasigirti, tai ėmiau labai bijoti, kad kaip tik vasarą manęs nesuimtų. Nutariau todėl slapstyti ligi rudens.

Anais laikais „litvomanija“ įtariamas žmogus, jei ir savo šeimos buvo dar pakenčiamas, bet svetimieji bijodavosi jojo kaip baisiausia limpamąja liga užsikrėtusio, ypač prasidėjus tokios rūšies bylai.

Tuomet tat pasišauja Žemaitė:

– Važiuosiu drauge, kur tik panorėsi... Ką viena darysi svetur?..

Nuvažiavova į Birštoną. Užesys mieste, kur apsistojome, muzika, triukšmas. Žemaitė tuoj suprato, koks sunkus nuo viso to mano suerzintiems nervams įspūdis. Bėgiojo, ieškojo, tarėsi, kol ramų, nuošaliai Nemuno pakrantę esantį butą užtiko. Nuolat sergėjo, kad viena nepalikčiau, tai kalba, tai skaitymu traukė iš apėmusios mane apatijos. Sužinojo pagaliau, kad čia pat Birštone yra atvažiavęs prokuroras, Vonsiackio dešinioji ranka. Pavardės neatsimenu.

Visų atvažiavusiųjų pasportai kontroliuojami. Pasirodė mums, kad man vėl pavojus padidėjo. Žinoma, ir neramumas. Šiaip ne taip, bet bėgti, nutarėm, jau toliau nebebėgsime, o nervuojantį laiką turime trumpinti darbu. Bet kokių būdu? Esant tokiai padėčiai, namie juk nė mažiausio raštelio laikyti negalima. Žemaitė sušnypinėjo, kur gyvena tas mūsų baisus siaubas – prokuroras... ir nutarėm kiek galėdamos arčiau po jo sparnu glaustis. Tai buvo jau mano anų laikų slapstymosi išmėgintas būdas. Ilgus metus turėdavau taip tada vadinamąjį „angelą sargą“, ir visi draudžiami raštai būdavo jo malkose arba tvorose slepiami. Dideli knygų pundai buvo nešami į kapus, į tą skyrelį, kur laidojami pravoslavai... Pasirodė geriausieji sargai, nei sykį manęs neišdavė...

Kada užeidavo kalba apie tokį raštų slapstymo būdą, Žemaitė šypsodamasi mėgdavo sakyti: „Vilkas niekuomet avių nepjauna arti savo guolio...“

Ėmėme kasdien keltis į antrą Nemuno pusę, kur tariamasis prokuroras buvo apsigyvenęs, ir ten girioje, nuošaliai žemėje gulėdamos, rašėme. Kiek parašydavome, paslėpdavome po kelmą, kuo arčiausiai prokuroro buto, ir vėl grįždavome namo nekalčiausios, tarytum niekur nieko. Tokiu būdu gimė „Parduota laimė“.

Neapsiėjo tas mūsų buvimas Birštone be gana mums nuostabaus, o aniems laikams charakteringo incidento. Pietavome, kaip ir svečių dauguma, kurhauze, su nieku nesistengdamos į pažintį sueiti, į nieką akių nekreipdamos, nors ten gyvenimas dažnai gana gyvai plaukė: su baliais, vakaruškomis, ekskursijomis ir t. t.

Staiga po vienu tokių pietų prieina prie manęs kažkokia šilkais šlamanti ponija, rekomenduojasi esanti generolienė N. Sakosi esanti kurhauzo publikos deleguota su manimi rimtu klausimu pasikalbėti. Dilgtelėjo man galvon: „Ee... tai raudonsiūlių siurprizas?..“ Bet laikaus ramiai, rodydama vien mažą nusistebėjimą, ir prašau išsitarti. Ji man sausu balsu kerta:

– Turiu kalbėti su tamsta viena.

– Tamsta gali ramiai prie mano draugės kalbėti, – aiškinu aš ponytei, rodydama į Žemaitę: – aš neturiu visai paslapčių prieš ją.

– Tai tamstos asmens dalykas. O aš reikalauju, kad tamsta su manimi viena kalbėtumei, – ima ginčytis ponija.

Žemaitė, tą išgirdusi, atsikelia ir išeina, mesdama man šiuos žodžius:

– Lauksiu sodne, čia pat.

Bet aš, išgirdusi pirmus delegacijos pranešimo sakinius, vos vos susilaikiau nesikvatojusi. Nei mažiau ir nei daugiau, tik čia besirenkanti ponybė protestuoja prieš mano elgimąsi, kuriuo visi čia susirinkusieji pasipiktinę, kadangi aš drįstu į kambarį, į tą valgomąją salę, kur ponybė renkasi, vestis tarnaitę ir sodinti drauge prie stalo.

Reikia žinoti, kad Žemaitė pirma dėvėdavo visada paprastus sodiečių rūbus.

Trumpam akimirksniui sumišau, nes meluoti man nesiseka, o tikrų savo santykių su Žemaitė jokių būdu tada skelbti negalima buvo. Ėmiau iš pradžių stebėtis, kada ir kaip mudvi ponybei užkliūti galėjome, kadangi niekuomet prie didžiojo stalo nesėdome, o tenkinomės visuomet mažučiu, nuošaliai pablokštu. Bet „delegacija“ tokiu pasiteisinimu nesitenkino.

Buvau priversta greitomis sugalvoti legendą, kad Žemaitė esanti sena mūsų šeimos tarnaitė, dar mano motinai gyvenant, mums tarnavusi; kad motina mirdama mus, vaikus jos globoje palikusi, o ji taip ištikimai savo pareigas pildžiusi ir tebeįpildanti; kad mes visi ją didelėje pagarboje laikome ir visuomet ir prie puikiausių svečių drauge už stalo sodiname. Su mumis nuolat begyvendama, ji taip sukultūrėjo, kad

niekuo nuo inteligentų nesiskiria, nebent drabužiais, kurių mesti nenori. Patariau generolienei pačiai su ta mano tarnaitė pasižinti ir pačiai įsitikinti ar aš tiesą apie ją pasakoju. Legenda pasirodė puikiai sugalvota. Generolienė klausydama net susigraudino. Išėjusi į sodną, suvedžiau tuoj su Žemaitė į pažintį. Abi buvo veik vienametės ir paskui mėgdavo susitikusios pasišnekučiuoti. Svečiai nustojo ant manęs pykę, o generolienė net ypatinga simpatija prisirišo prie Žemaitės. Netrukus staiga mirus kitam generolui, kvietė jį Žemaitę būtinai drauge su ja dalyvauti šiose laidotuvėse.

Aplinkybėms susidėjus, greičiau, kaip tikėjomės, turėjome iš Birštono dangintis, ir tai ūmai. Nutrūko tokiu būdu ir visi ryšiai su generoliene.

Kaip jau sakiau, skųstis savo likimu Žemaitė nemėgo. Gal ir dėl to, kad sunkiausia buvo kelti savųjų nesusipratimas...

Tačiau paskutiniaisiais atvejais, dabar, kada mane aplankydamas, prisiminus praeitį šitokiais žodžiais, atsiduso:

– Panyt, gyventi pradėjau tik tada, kai nustojau kiaules liuobti... Šiaip vis jatau žuvusi...

Kad tai ne tinginės žodžiai buvo, ne tinginės, vengiančios fizinio darbo, liudija knygos, jos ranka parašytos. Juk ir tas rašymas nelengvai įgytas. Turėdama veik 50 metų, juk kreivezodavo dar didžiąsias raides žodžio viduryje ir jokių skiriamųjų ženklų nedėjo.

Aišku tik viena, žiūrint į Žemaitę, kad žmonės tai jau tokie padarai, kad vienas prie to, kitas prie kito palinkimą turi. Poetas dailininkas – tai žmogus, kurio vaizduotė nenuilstamai verpia jo visus jausmus, traukiančius į save vaizdus. Tais vaizdais ji vilioja, kerėja, traukia visus pajautimus, visą jo būtybę.

Kaip gražiai Žemaitė mokėjo tą išreikšti, paskutinį sykį čia skaitydama savo Magdelę: „Kaip vėjas nuo pušyno pučia, tai moku gražias daineles dainuoti!“ Pilnam dainiaus sielos vaizdui gal būtų teisingiau sakyti: „tai turiu gražias dainas dainuoti“... Ir koks begalinis vargas tam poetui, kurs, tam vėjui nuo pušyno pučiant, turi savyje daineles troškinti... ir tylėdamas kiaules liuobti...

Pati Žemaitė, tiek vargo kentusi, mokėjo užtat ir kitų vargus atjausti... Bet jei ne tie jos vargai, ir kitų į ją panašių žmonių, ne tie jų nusiminimai, kovos ir drauge įtikėjimas savo idėjų teisingumu ir prakilnumu, vargiai būtume šiandien atsidūrę ten, kur dabar stovime.

Kelerius metus gyveno Žemaitė pas mane. Atvyko, kada teko man sunkioje ir ilgoje ligoje veik su mirtimi kovoti... Nebūčiau prie savęs tada turėjusi tos budrios ir pasiaukojančios globėjos, vargiai būčiau šiandien gyvųjų skaičiuje. Taip gyvendamos, pripratome viena prie antros, tai ir pasiliko su manimi, kai pasveikau, kol žiaurus likimas privertė kiekvieną skyrium savo takais eiti...

Kiek Žemaitės darbščios rankos įvairiausių darbų padirbo! Kiek draudžiamų raštų išslapstė! O kiek pagamino! Ir vis nusišypsojusi! Ir vis giedra! Vis sąmojingą žodelį lūpose... nors poetės siela ne sykį verkte verkė joje...

Žemaitė ir panašios rūšies veikėjai savo kantrumu, savo geležine valia, savo gilia sielos kultūra ir patvarumu nukalė tą milžinišką kūjį, po kurio smūgiais sutrupėjo mūsų vakarykščio vergavimo pančiai.

Liūdna tik darosi, kad senutė, grįžusi iš Amerikos, išsiilgusi tos brangios tėvynės, tos poetės vaizduote išsvajotos laisvės, turėjo giliai nusiminti.

– Grįžau į Lietuvą – Lietuvos neberadau!.. – kartojo man prie pirmo pasimatymo virpančiomis iš susijaudinimo lūpomis ir paskui ne sykį, kinkuodama liūdnei galvą, tą pat kartojo: – Neradau nei brolybės, nei vargai nesumažėjo... tik turtų grobstymas, tik karo lauko teismai... tik sušaudymai.

Žemaitėi jos visus mylinti širdis kliudė sumesti, kad sutrupinti, sutraukti vergavimo pančius ir įkurti valstybę – tai du visai atskiru dalyku, ir kad sauja ir kažki kaip užsidegusių darbininkų trumpu metu negalėjo sukultūrinti ir tos šalies.

Laukiniai ir pusiau laukiniai žmonės gali turėti vien tėviškę ir ilga kelionė kultūros takais reikalinga, kad tauta sudarytų sau valstybę.

Tėvynė, kurios vardą paminėjus kultūros žmogui ima smarkiau plakti širdis krūtinėje, juk tai bendri visų viename žemės plote gyvenančių žmonių dvasios reikalai, tai tie patys numylėjimai, troškimai, tie

patys rūpesčiai, džiaugsmi, nusiminimai, tai bendri vargai, bendri laimėjimai. Be kultūros, be susipratimo, kokia tat laimė gyventi žmonėms susispietusiems dideliais būriais ir gyventi tarsi viena šeima, kame kiekvienas myli kitą ir rūpinasi, kad kitam klotų lygiai gerai, kaip jam pačiam – valstybės būti negali.

– Grįžau Lietuvon – Lietuvos neberadau... – tie susigraudinusios Žemaitės žodžiai turėtų skaudžiu aidu suskambėti kiekvieno lietuvių krūtinėje. Suskambėti kaip paskutinis ir griežtas Žemaitės iš už grabo mums paliktas testamentas – įsakymas: sukurti tą, ko jos didelė mylinti širdis taip troško ir kas jos akims nelemta buvo paregėti.

Jėgų nestinga! Takai praminti! Tai petys į petį, jauna Lietuva! Už marmurą ir geležį tvirtesnį paminklą riskime mūsų garbingai Senutei! Kurkime Laisvą Lietuvos Valstybę!

Nei sunkaus darbo, nei didelio vargo, nei tolimos kelionės neišsigąskime!

Te Lietuvos vėjai nebeskleidžia iš kapų kylančio didelės Velionės sunkaus atsidūksėjimo: „Grįžau Lietuvon – Lietuvos neberadau...“

Nurimk, Senute! Neaimanuok! Išsėkis ramiai, savo vargą išvargusi!

Mes esame! Mes dirbame! Laisva Lietuvos Valstybė turi būti – ir bus!

1921

Žemaitė gyvenime ir literatūros darbe

Norėdama paliesti Žemaitės kūrybą, negaliu to padaryti nepalietusi jos asmens gyvenimo, nes tie du dalykai yra taip susiję, kaip turbūt nė vieno kito rašytojo.

Esu girdėjusi, jog mūsų jaunieji buvo Žemaitės atminties nustebinti, kada ji, vieną savo rankraštį pametusi, po ilgesnio laiko nutarė tą apysakėlę antrą kartą atpasakoti. O paskui, kada užmestas rankraštis atsirado, skirtumas tarp pirmojo ir antrojo pasirodė labai nežymus.

Sutikdama su jaunųjų nusistebėjimu, noriu tik pridurti kad Žemaitė atmindavo ne tiek savo pergyventus jausmus ir vaidinius (predstavlenije), kiek žmonių veidus, jų šnekas, judesius, tipus.

Ruošdamasi ką rašyti, išsitaravo dažnai:

– O čia kaip tik mūsų X-o kalba ir darbai tinka, arba: – Tokio ir tokio sodžiaus Y visada šitaip šurmuliudavo.

Jei kas jos raštus pagirdavo, palinksmėjusi sakydavo:

– Tokių balabaikų galiu jums kažin kiek parašyti. Be neprisiklausiau ir neprisiziūrėjau per savo amželį?

Bet kad Žemaitė rašydavo, vaduodamasi savo nuostabia atmintimi, tai tik viena, gal mažiausioji jos talento pusė.

Kad Žemaitė buvo beveik bemokslė, tai niekam šiandien ne paslaptis. Aritmetikos tiek temokėjo, kiek sudėti ir atimti mažais skaičiais. Geografijos žemėlapy nieko nesuvokdavo, tačiau šiaip jau apie pasaulio, ypač Europos, didžiules valstybes ir svarbesnius jų miestus žinių jai netrūko. Taip pat svarbesnieji istorijos įvykiai buvo Žemaitėi žinomi.

Iš pasikalbėjimų su ja kaskart įgydavau įspūdį, jog ji savo jaunose dienose kad ir nedaug tesimokė, bet su kultūringais, daug keliavusiais ir skaičiusiais žmonėmis draugavo, ir apskritai, ne mažiau apsišvietusi buvo, kaip dauguma jos vienmečių dvarų dvarelių ponių ir panelių.

Vieną sykį sumanė Žemaitė (nebeatmenu, koku reikalu) atsiliepti Vilniuje leidžiamajam „Kurjer Litewski“ ir pateikė man savo juodrašį paskaityti. Nustebau, radusi straipsnį, parašytą gražia, taisyklinga lenkų kalba be mažiausios klaidos.

Pasakojo man, jog, būdama pas dėdyną (žąsis ganydama), skaičiusi Mickevičiaus „Poną Tada“ ir labai juo gėrėjusi.

Kada Ušnėnuose, netrukus po Źemaitės vyro mirties, svečiavaus, Źemaitė rodė man savo tėvų fotografijas, kur jie poniškai atrodė. Vienas tėvo brolis buvo gydytojas.

Pirmas Źemaitės rankraštis („Rudens vakaras“, paskui pavadintas „Piršlybos“), P. Višinskio man į Joniškėlį atneštas, atrodė vos raidės statyti pramokusios rankos darbas. Skiriamųjų ženklų nė paminėjimo. Didžiosios raidės nuolat pasitaikydavo žodžių vidury. O paskui nepaprastai greitai įgudo Źemaitė visai įmanomai rašyti, bent nebereikėjo vargti, skaitant jos rankraščius.

Visa ką čia pasakaju, vertė ir tebeverčia mane galvoti, jog Źemaitė savo jaunose dienose buvo kokio nelemto įvykio išmesta, išstumta iš geresnio, bent turtingesnio gyvenimo į didelį netikėtą ir jos nesapnuotą skurdą, kur ji negaudavo nei progos paimiti plunksnos į ranką, nei laiko knygos paskaityti.

Šiek tiek Źemaitė pati kalba, kad su savo išėjimu už vyro įkrito į vargą kaip muselė į išrūgas. Esu tos nuomonės, kad jos vargas buvo daug gilesnis.

Ilgokai teko man drauge su Źemaitė gyventi. Niekuomet ji pati apie savo vargą neprisimindavo, nebent bendrais bruožais arba atskiru vaizdu. Tik pastebėjusi kitą vargant arba išgirdusi apie kieno sunkią nelaimę, apsiblausdavo. Patylėjusi valandėlę, matyti, pakovojusi su savo sunkiais atminimais, pažvelgdavo ašaromis pasrūvusiomis akimis į erčią ties savimi ir, lyg busdama iš sunkaus sapno, atsidusdavo:

– Nėra skausmo, kurio mano širdis nebūtų kentėjusi...

Literatūros teorijomis nesidomėjo ir jokio supratimo apie jas neturėjo. Iš knygų mėgdavo skaityti J. I. Kraševskio, Ožeškienės, Senkevičiaus, Pruso, bet kad kuris būtų jai maloniau skaityti, kad jų talentų ypatumus atskirtų, to nesu iš Źemaitės girdėjusi.

– Gražiai arba gerai parašyta knyga – ir pabaigta.

Bus jau apie 35 metai, kada teko man aplankyti Źemaitę Ušnėnuose. Neseniai buvo Źemaitė tada savo vyrą palaidojusi po ilgos ligos ir pati atrodė sumenkusi, suvargusi. Iš jos trobelės kiekvienos kertės žvelgė skurdas.

Viešėjo tada ir Povilas Višinskis kaimynystėj pas savo tėvus. Su manimi buvo atvykęs studentas Petras Avižonis. Źemaitė, žinodama, kad mes visi jos raštus branginame, sumanė tuojuo mus jais pavaišinti.

Reikia žinoti Źemaitę mokėjus nepaprastai aiškiai ir gražiai skaityti. Ypač pasikalbėjimus vaidintė vaidindavo, mainydama balsą, kalbėjimo būdą, net mimiką.

Klausaus atsidėjusi to naujo Źemaitės kūrinio. Gamtos vaizdai kaip visuomet – nei pridėti, nei atimti. Kiekviena scena, atskirai imant, gyva, įdomi. Tik galų gale nesiseka man to viso ilgo rašinio sučiupti turinio. Manau: man kliudo Źemaitės tarmė ir daugybė negirdėtų žodžių ir išsitarimų. Pažvelgiau į Višinskį, norėdama suprasti, ką jis galvoja. Susitikau su Višinskio nustebusiomis akimis. O Źemaitė savo gyvu būdu spiria:

– Na! Sakykit! Sakykit! ko vertas tas mano rašinys?

Višinskis atsiliepia patylėjęs:

– Kad čia viskas taip sujaukta, jog nedaug ką supratom. Pradžioje parodyti tie patys žmonės visai kitokie, nekaip gale. Ir nežinia, kodėl jie šitaip pasikeitė, nežinia, kas juos privertė taip keistai elgtis.

Sužaubavo Źemaitės akyse nepasitenkinimas, tik neilgam.

– Netinka, netinka. Tiek to! – metė pastabą ir, suglemžusi rankraštį, pasišalino.

Po trumpos valandėlės šnekėjomės visi drauge apie anų laikų vargus, glaudžiai susijusius su mūsų pastangomis atgaivinti tėvynę.

Rytojaus dieną Źemaitė pasveikino mus, svečius, visai giedrai nusiteikusi ir šypsodamasi klausia:

– Gal norite tokio pat pyrago, kaip vakar?.. Galiu vėl pavaišinti.

Supratę, jog turi mums dar ką naują paskaityti, ėmėme prašyti, kad atneštų.

Źemaitė, kažin kaip ypatingai nusišypsojusi, pildo mūsų norą. Klausom. Tie patys gamtos vaizdai, kaip vakar skaityti. Tos pačios scenos, tik žmonėms kiti vardai įsegti. Ir viskas taip aiškiai ir sklandžiai išvesta. Tik visa apysaka kažin kaip sutrumpinta.

Mes klausydami džiaugiamės. Žemaitė džiaugiasi drauge su mumis.

Paskaičiusi vieną apysakėlę, peršasi antrą skaityti. Mes dar didžiau džiaugiamės. Ir antroji graži, nors aišku, kad ir čia vakarykščios ilgosios dalis.

Tokiu būdu, jei neklystu (tiek metų praslinkus!) užgimė „Marti“ ir „Topylis“. O Žemaitė aiškina mums:

– Naktį taisiau. Kai kas reikėjo išmesti, kai kas pridėti, pataisyti. Vienai nauja pradžia atsirado, kitai galą prisegiau. Malonu man, kad bent tos jums tinka.

Tiek laiko praslinko nuo to mano apsilankymo pas Žemaitę, bet tokia nepaprasta ir man negirdėta jos talento ypatybė nesiliovė manęs stebinusi iki šios dienos.

Paskui, kada Žemaitė pas mane gyveno, turėjau pakankamai progos įsitikinti, koks nuostabus buvo tas mažamokslės moters talentas. Savo rankraščių veik nebraukydavo.

Yra paplitusi nuomonė, kad tikras menininkas neturi dirbti kaip žurnalistas, bet turi darbuotis kaip auksakalys, žiūrėdama į Žemaitės rašymo būdą, per daug įsitikinau, kad kūryba – tai kiekvieno menininko atskira ypatybė. Pavyzdžiui, Žemaitė labai šykštavo savo rašiniais. Juodraščio, kaip sakiau, veik nebraukydavo. Netinkamas vietas iškirpdavo ir padėdavo, sakydama:

– Čia netinka. Kitur tiks, ir įdėsiu.

Užeidavo laikai, kada Žemaitė, padėjusi plunksną, imdavosi visokių rankdarbių, uoliai žiūrėdavo ūkio, ilgėliau šnekėdavosi su namiškiais, palikusi viena, niūniuodavo, atrodė apsilbaususi. Man būdavo toks Žemaitės elgimasis tikras nurodymas, kad ji temos pritrūkusi. Kai kada tyčia paklausdavau:

– Nieko neberašai?

– Nerašau. Mat šie tokie darbai painiojasi. Reikia ir savo drabužėlius nors kartą palopyti, pataisyti.

Tačiau tepamato Žemaitė kame daromą žmogui nuoskaudą arba teisgirsta apie tokį atsitikimą, kurs jos tiesos supratimą ir jos širdį užgavo, – apsilbausimas užleidžia vietą rimtam pasiryžimui, drabužėliai lieka, kokie buvo, jau lopų nereikalingi, niūniavimui ir pasikalbėjimams laikas užtrūko. Tada tik skuba plunksnos nusitverti, tik braižo, braižo.

Mano nuomone, jei Žemaitė ir rašydavo, vaduodamasi atmintimi, tačiau visas tas lobis, sukrautas jos atminty, pasilikdavo negyvas balastas, kol jos širdis ir tiesos troškimas įkvėpdavo jam gyvybės, apvilkdavo jį gyvu kūnu. Žemaitės daug kentėjusi ir niekuomet nesiliovusi mylėti širdis iki mirties veikusi, kaip tas burtininkas stebukladaris, kurs švieson traukė mūsų amžiais skriaudžiamos liaudies žaizdas, šaukdamas gydytojų...

Man dar anuomet Ušnėnuose beviešint, guodėsi Žemaitė, kad mūsų inteligentai, išėję iš po šiaudinių savo tėvų stogų, per daug greitai užmiršta savo tėvų vargus. Paskaičius „Varpe“ mūsų moterų pašiepimą už nešvarumą, už tinginiavimą ir visokius apsilėidimus, širdis man labai suskaudo, – guodėsi tada Žemaitė graudendama. – Ėmiau ir parašiau „Motiną“. Išbandžiau akis... Tėprisimena...

„Studentą“ (pirma pavadinimą „Ties užverta langine“) rašė žiūrėdama į Povilo Višinskio vargus: kaip jis pats uždarbiaudamas baigė gimnaziją; kaip nei iš tėvų, nei iš dėdės kunigo negavo pašalpos važiuoti į Peterburgo universitetą, kam nestojo į kunigų seminariją.

Kada Žemaitė įsitikino, koks sunkus smūgis būtų P. Višinskiui palikti namie, nutaria jam padėti. Pati anuomet skurdžiai gyvendama, skolinasi iš kaimynų 10 rublių, kad Poviliukas (taip jį, Višinskį, vadindavo) bent turėtų kuo geležinkelio bilietą nusipirkti. Nors ir šiaip vaikas turėjo į Kuršėnų stotį iš Ušnėnų pėsčias drožti.

Tokia pat mat Žemaitė buvo gyvenime, kaip ir savo raštuose. Jei kada ir pasijuokdavo iš tamsuolių, tai pro ašaras.

Kiek mes, inteligentai, Žemaitės raštus brangindavom, tiek tamsuoliams nepatikdavo jie, bent mano apylinkėj.

Atmenu, vieną sykį pati Žemaitė davė mūsų dvariuko jaunam darbininkui savo rašytą apysakutę paskaityti. Kelioms dienoms praslinkus, mums bepusryčiaujant, ateina vyrukas į valgomąjį ir meta knygutę ant stalo Žemaitėi panosy, nešvelniai išsižiodamas:

– Jei geriau rašyti nemoki, tai nerašyk!

Nepastebėjau, kad toks tamsuolio išsišokimas būtų Žemaitę užgavęs. Ir šiaip dėl jokios kritikos (nors tokių, rodosi, ir nebuvo) ji nesikrimsdavo. Paprastu savo giedrumu kalbėdavo apie savo raštus;

– Kaip moku, taip šoku. Jei jūs sakote, kad mano raštai reikalingi ir žmonėms naudingi, tai ko daugiau man benorėti?

Tiesa. Kai Žemaitė pradėjo rašyti, ji pati nematė, kokia stambia kibirkštimi lėkė ji drauge su kitomis kibirkštėlėmis iš to meto Lietuvą gaubusių tamsybių į padanges, ir nenumanė, kokia puikia šviesa nesiliaus jos darbai ir jos atminimas žibėti brangioje tėvų žemėje.

1932

Povilas Višinskis

Turtingos, galingos tautos, minėdamos savo karžygius, ne sykį turi progą pradžiugti, ne sykį gėrėtis tu savo veikėjų asmeniška laime, asmenišku džiaugsmu ir kitokiomis gyvenimo gėlėmis, įpintomis į jų nuopelnų vainiką.

Kaip viskas kitaip yra pas mus! Užtenka mintimis kreiptis į mūsų tautos veikėjus, kad tuoj akyse sumirgėtų kapai, kalėjimai, retežiai, įvairiausi žmoniją skaudžiantys vargai... Ir tarpe tų begalinių kančių ir skausmų vaidentuvė regi it lelijų taurės mūsų atgijimo karžygių dvasias, idealo dangun besistiebiančias. Ne veltui, jas stebėdama, sušunka Žemaitė: „Iš kur semiate kantrybę jūs, nelaimingi tamsių ūkininkų vaikai?!. Kame randate šaltinį tvirtumo pasisemti?! Paragavote sykį gardaus mokslo vaisių, nieks nebegali jūsų atgrasinti nuo jo. Vargai, neturtai, keiksmas, išmetinėjimai, viskas tarytum jus tolyn stumia. Kaip kibirkštėlės iš tamsenybių lekiat į padanges, glaudžiatės į krūvą, steigiate sužiebtį gaisrą ir apšviesti tėvynės tamsybę! Turbūt neša jus ant savo sparnų iškilmingas erelis – meilė artimo?“

O amžinos garbės Varpininkas, savo jautria širdimi numanydamas, kokiuose tyruose prisieina jo „Varpui“ gausti, dvasios užsidegimo stebuklo užsigeidžia ir, neatbodamas, ar kas išgirs jo balsą, šaukia į apmirusius tėvynės tyrus:

*Lietuva mano! priešui ant tavęs įnirtus,
Privalai hidra tapti ta, kuriai nukirtus
Galvą, tuoj kelios galvos vieton jos išdygsta.
Išlikši, tik į hidrą gyvumo pavirtus,
Nors priešas nestygsta!*

Ir stebuklas stojosi!.. *Iškilmingas erelis* – meilė artimo – tampa mūsų jaunųjų karžygių širdyje iš tikrųjų ta nemari hidra, kuriai nukirtus galvą, tuoj kelios išdygsta.

Neseni dar tarytum laikai, kada mūsų laimėjimu pasibaigė mūsų kova už spaudą, tikriau sakant, už mūsų tautos gyvybę. Tačiau praūžusi audra taip viską perkeitė: ir žmones, ir gyvenimo santykius...

Pažvelgus į šių dienų žmones, net nusistebi, kaip jų omenyje vakarykščias tėvynės padėjimas išdilo... kaip nei anų laikų kovų, nei kančių, nei aukų nebesupranta.

Protas, stebėdamas šių dienų gyvenimą, turi pripažinti didesnj visuomenės subrendimą. Tačiau širdis su pasiilgimu kreipiasi prie anų metų kovotojų.

Vien to širdies balso klausydamasi, išdrįsau paliesti Povilo Višinskio atminimą.

Per daug dar artimi laikai, per daug brangus jo darbavimasis, per daug skaudus jo užgesimas, kad įstengčiau kokį nors sprendimą ištarti... Jo laiškas, iš jo raštų ištraukos, surinktų faktų saujelė iš jo gyvenimo tetaria patys už save.

Susipažinimui su jo dvasia, su jo darbavimosi pamatais visų pirm paskaitysiu jo laišką, geriau sakant, laiško brulijoną², rastą, jau jam mirus, jo tėviškėje, pamestą klėtyje ant viškų su kitais, jo dar iš gimnazijos laikų užsilikusiais sąsiuviniais. Tos laiško vietos, kuriose jis kalba apie savo santykius su universiteto vyriausybe, yra išbrėžtos. Tai verčia spėti, jog, parašius laišką, Višinskiui pasirodė, jog toks atvirumas iš jo pusės gal yra pasigyrimo noras... ir jis, tuojau tas vietas išbrėžęs, imasi laišką iš naujo perrašinėti. Kiek galima spėti, tas laiškas buvęs Šatrijos Raganos motinai rašytas 1898 metais, kovo mėnesį, iš Jaltos, kur Višinskis buvo tuomet nukeliavęs, Peterburgo gydytojų išsiųstas savo jau sergančių plaučių gydyti. Sakomojo laiško turinys šitoks:

„Gerbiamoji Poni! Širdingiausiai ačiū už laišką, kurį gavau. Skubinuos su atsakymu. Labai liūdną įspūdį padarė ant manęs Jūsų laiškas. Ačiū už perspėjimus, man padarytus, tačiau labai nesistebėjau tuo, jog mano tikra motina ir brolis prašo, kad nesiuntinėčiau tėvui pinigų. Kaip aš tai galėčiau padaryti?! Jukgi tai mano šventoji priedermė. Kol buvau mažas, tėvas paskutinius skatikėlius dėjo man mokslui. Tegul šneka žmonės, būk jis buvęs turtingas, turėjęs pinigų... bet tokių žmonių yra daug pasaulyje, o retas teduoda savo vaikui mokslą. Dabar gi, kuomet aš jau nebereikalauju pagalbos nuo tėvo, o jis atsirado paskendęs rūpesniuose, neturte, nelaimėse, kuomet skolininkai apgulę šaukia palūkanų užmokėjimo, valdžia reikalauja mokesnių, ir dar daug pašalinių reikalų... Aš, jo sūnus, tiek pasišventimo iš jo pusės patyręs, aš, turėdamas šią valandą pinigų viršiau savo išlaidų, aš, atsigręžęs nuo jo, šaltai tarčiau: „Su nusižeminimu nešk savo kryžių, o mano pagalbos nevilkis!“

„Tai bent būtų dėkingumas už jo triūsą apie mane, už jo neišsakomą pagalbą tapti, kuom dabar esu!.. Nemanykime apie tą nedėkingumą, lieka vis dėlto priedermė sūnaus tėvui; tegul aš peržengčiau tą priedermę, kiek žmonėms duočiau blogą pavyzdį, kiek papiktinimo paskleisčiau pasaulyje?.. O pasaulyje ir be to yra daug blogo... *Reikia visomis jėgomis stengtis nors mažiausią trupinėlį gero įnešti.* Ant galo nusiviltų manimi visi tie, kurie mane šelpė varguose, tikėdamos ko nors gero iš manęs sulaukti. Patyrimų daug turėjau, šelpė mane žmonės beturčiai, svetimi ir kitataučiai, su kuriais pasižinome tik pirm keletu dienų. Jie visi niekuomi daugiau nebuvo spiriami prie šelpimo manęs, kaip tik širdies gerumu ir meile artimo. Atsimindamas visas geradarystes, laikau savo priedermę daryti taip kitiems, kaip man buvo daryta. O kas gi artimesnis, jei ne tėvas?.. Ačiū Dievui, jog yra dar žmonių, kurie mane sulauko ant tokio kelio... Galbūt geriausia mano gyvenimo valanda buvo, gal karščiausia džiaugsmo ašara iš akies nuriedėjo, kuomet apturėjau po Naujų metų laišką iš universiteto, kuriame išskaičiau, jog universiteto valdybos posėdyje, kuriame dalyvavo rektorius, inspektorius ir keturi džiakonai, nusprendė mano laišką priskirti prie universiteto dokumentų, kaipo studento beturčio pasielgimas, užsitarnaujans universiteto tarybos ypatingos domos. Laiške buvau rašęs prie pažįstamo universiteto raštininko, prašydamas, kad jis pasistengtų, idant pinigai – kelios dešimtys rublių, skiriami man kaipo universiteto pašalpa – būtų atiduoti *studentui, neturtingesniam už mane.* Tuom stengiuos tik savo priedermę išpildyti, o universiteto valdžia kitaip išaiškino mano pasielgimą.“

Visa ta laiško vieta, kaip jau pirm sakiau, išbrėžta. Toliau Višinskis šitaip rašo:

„Maloningoji Poni! Meldžiu neimti už blogą mano žodžių, širdingai dėkoju Jums už pasergėjimą, nes suprantu, jog tą darote, man vien gero linkėdama. Didelis man džiaugsmas, jog Jūs rūpinatės mano gerove ir gelbite mane savo patarmėmis. Šit tikras apsireiškimas, jog ne visi žmonės pikti! Dabar čia pavasaris pačiame klestėjime, o man liūdna ir ilgu prie šventos Žemaitijos. Kad tai ji būtų pas mane! Vienoje valandoje būčiau sveikas!.. Juo ilgiau gyvenu Jaltoje, tuo didžiau priprantu prie džiovininkų. Žiūriu į juos kaip į sveikus žmones. Sunku čia rasti ne džiovininką. Visi vienoki!.. Kartais tik pralekia kaip žaibas mintis ir jausmas, jog gyvenu tarpe ypatingų žmonių, į kuriuos nagus jau įleidusi laiko mirtis.“

Kas, tą laišką skaitydamas, nepajus *galingo erelio – meilės artimo* milžiniškų sparnų apie save plevėsavimą? <...>

² Juodrašty.

Tais pačiais 1898 metais, kada viršiau minėtasis laiškas buvo rašytas, teko ir man pasižinti arčiau su Povilu Višinskiu. Buvo jis tuomet jaunikaitis, vos dvidešimt trečius metus užkliudęs, nes buvo gimęs 1875 metuose. Niekuomet to pirmo pasimatymo nepamiršiu! Nepaprastai gražus sielos gražumu veidas buvo visai klasiškas, senovės graikų tipo, bet sykiu slankiojo jame ir gilūs šešėliai išsiplėtojusios džiovos. Taip pat ir liekna, lanki, vidutinio ūgio jaunikaičio stovyla skaudžiau dūrė į akis savo įdubusia ir dažnai kosulio kilnojama krūtine. Ir jutai nuo sykio, jog išvydai puikų, prakilnios dvasios žmogų... į kurį nagus įleidusi laiko mirtis". <...>

1899 metais vasarą yra jis vienas iš uoliausių įrengėjų Palangoje įvykusio vaidinimo „Amerika pirtyje“, kurs buvo pirmas Lietuvoje suloštas lietuvių kalba spektaklis. Apie tą mūsų atgijimo istorijoje svarbų atsitikimą jau kitur kalbėjau, todėl nebekartosiu. Tik priminsiu, jog tie patys 1899 metai buvo drauge ir Kudirkos mirties metai. Nuožmi likimo ranka vertė šulą vieną... tą, kur augino tautos garbę ir dvasios kilimai

Nesunku įsivaizduoti, koku obalsiu ta mirtis atsimušė į visų anų laikų jaunųjų veikėjų krūtines. Ūmai pajuto jie ant savo pečių nukritusią visą tą naštą, kurią anas vienas ir kėlė, ir augino...

Išaušta 1900 metai, metai Vonsiackio didžiausio Kauno gubernijoje darbavimosi. Veikėjai ir tolimoje Rusijoje gyvenantieji buvo tuomet suimami. Kaip artimiausioji proga didelės politiškosios bylos pradžia patarnavo tuomet metai atgal Palangoje vaidinta komedija „Amerika pirtyje“. Kalėjimai – ne vien Panevėžio, Šiaulių, bet ir Liepojos, Mintaujos, Hazenpoto – prasiveria priėmimui lietuvių inteligentų. Pusantro šimto kratų ir keturiasdešimt kalinių, ilgesniam laikui užvertų ir vis kaltinamų už prigulėjimą prie lietuviškų knygų ir laikraščių leidimo ir gabenimo per sieną. Be to, daugybė dar kratų pas sodiečius, kur ne sykį kaimynas, susibaręs su kaimynu, pakišdavo vienas kitam uždraustų raštų glėbį ir paskui užrodydavo raudonsiūliams. Vonsiackis nuolat savo perdėtiniais gyrėsi tuomet jau visam Lietuvos tautiškam judėjimui galą padaręs... pirmiau Suvalkų gub., o dabar ir visoj Lietuvoj...

Silpna ir beginklė tauta kuom nors vis dėlto gėidė savo gyvybę skelbti, apreikšti. Jauniausieji jos sunūs išsimanė tam tikslui lipinti pakeliais, ant šulų, ant kryžių, ant augančių medžių, ant namų sienų visokius atsišaukimus „Į brolius ir į seseris!“ – nepasiduoti nusiminimui, nenusilenkti prieš persekiojimus, tik tautos gyvybę visomis jėgomis rūpintis išlaikyti... Raudonsiūliai visur, prakaituodami, lietuvius keikdami, sukosi, atsišaukimus kur užtikę draskė, skuto, vis daugiau jaunuomenės suimdami, kalėjiman gabendami, o tie atsišaukimai it grybai po lietaus dygo... Tokią karštą kovą išlaikyti ir nenusileisti daug stipresniam priešui reikėjo mažai susipratusiai žmonių saujelei nemažo apsukrumo, dvasios stiprumo ir narsumo.

Tokiais tat laikais Višinskis tampa beveik tvirčiausiu šulu, prilaikančiu tėvynės namo sieną, kad namas negriūtų. Dvi krati jis pats pergyvena. Aplinkui visi išbauginti, nusiminę. Daugumas veikėjų po raktu, todėli ir raštų gabenimas iš užsienio sutrukdytas. Rašytojų irgi nemaž aukštalangėse užvertų. Visų dvasia prislėgta. Lėšų skaitlingiems kaliniams užlaikyti, laikraščiams užsienyje leisti irgi nėra iš kur semti.

Višinskis tuomet visur ir visuomet sukasi nenuilsęs, rankų nenuleisdamas. Mokytojudamas viename Panevėžio pavieta dvarelyje per ištisą savaitę, šventomis dienomis arba naktimis trunkosi iš vieno pavieta į kitą, iš miesto į miestą, nuo vieno dar kalėjime nesėdinčio veikėjo pas kitą. Suranda visur susinešimo kelius, suranda visokiems savo tikslams ištikimus žmones, ragina gabesnes plunksnas kelti liaudies nupuolusią dvasią, drąsinti, tvirtai, aukštai ir narsiai nešti tautiško atgijimo vėliavą. Laikraščiai pilni jo prisiųstų korespondencijų, po kuriomis pasirašo tai paprastu, jo dažniausiai vartojamu: A-s, tai P. A-s, tai Spragilas, tai vienu P., tai T. R., tai Mužikas, ir vieną antrą sykį Žmogus, gal didžiausio lietuvių persekiojimo laikais ir kitais slapyvardžiais, nes, daugybei veikėjų kalėjimuose besėdint ir Vonsiackiui besigiriant juos visus surakinius, pasilikę laisvi veikėjai, o ypač Višinskis, stengėsi ir laikraščius ne vien įvairiais raštais, bet ir įvairiais slapyvardžiais pripildyti, kad ir priešas tikėtų, jog Lietuva ir jos veikėjai – ta hidra, kuriai nukirtus galvą, tuoj kelios galvos vieton jos išdygsta.

Tokiais tat laikais matome dar Višinskį drauge su kitu veikėju traukiamus teisman už afišų lipdymą. Tos afišos buvo Mintaujos miesto viršininko leistos spausdinti lietuviškomis raidėmis apie komedijos

„Velnius spąstuose“ vaidinimą, kuris buvo Mintaujoje rengiamas ir policijos paskutinę valandą sutrukdytas. Prie to atsitikimo su afišomis ilgiau apsisistosime, ne vien kaipo artimiausiai su Višinskio asmenimi surišto, ne vien kaipo vienos iš įdomiausių bylų mūsų tautos kovoje už spaudą, drauge ir tokios, kuri nuvalė kelią iš svarbiausių kliūčių mūsų spaudos leidimui.

Tos afišos buvo akivaizdoje valdžios tarnų lipdomos, ir jie tik paskui susigriebė už jas persekioti. Viena dargi tokia afiša užtat, jog sunku buvo ją atplėšti, buvo Joniškie antstolio su visomis aludės durimis išimta ir į Šiaulius vežama pavieto viršininkui parodyti. Vos išmeldė alininkas, kad čia pat kaip nors atlipintų ir jam duris atiduotų. Prisiėjo tris kibirus verdančio vandens supilti, kol atlipdė, paskui ant saulės išdžiovinęs, pripildė ant drobės ir išsivežė kaip kažį kokią brangenybę. O Višinskiui dėl tų afišų teko nemažai prisibaldyti ir su vyriausybe smarkiai pasitampyti.

Žagarės taikos teisdarys visų pirm nubaudžia Višinskį ir kitą afišų lipintoją trimis rubliais pabaudos, nors abu kaltinamu šįkart teisman nebuvo stoję. Patyrę teismo nusprendimą, siuncia jie teisdariui tuoj atsišaukimą, t. y. prašymą peržiūrėti iš naujo bylą, jau jiems patiems teisme stojant. Jie pirmą teismo nusprendimą nelaiko teisingu, nes, apskritai imant, Rusijoje nėra įstatymų, draudžiančių lietuvišką raštą.

Naujas Žagarės teisdarys, peržiūrėjęs Višinskio bylą, pareikalavo nuo Joniškie antstolio – visą tą bylą iškerusio – pristatyti 1866 metais leistus įstatymus, draudžiančius lietuviškus raštus. Antstolis, neturėdamas tokių įstatymų, kreipėsi į Šiaulių pavieto viršininką. Tasai atsakė slaptu raštu, jog caro įsakymas apie spaudos uždraudimą *lotyniškai lenkiškomis* raidėmis žemaitiškai lietuviškoje kalboje Šiaurvakariniame krašte esąs nurodytas Kauno gubernatoriaus aplinkraščiuose (cirkuliaruose), ir išskaičiavo ilgą eilę tų aplinkraščių.

1901 metais lapkričio 16 d. Višinskiui vėl prisieina stoti Žagarėje teisman. Jis prašo tuomet padaryti tokį nutarimą, kad jis turėtų teisę dar paskui paduoti skundą. Taikos teisėjas, pripažinęs, jog esanti teisė, draudžianti lietuvišką spaudą, pildo kaltinamojo prašymą ir baudžia jį šešiolika rublių.

Višinskis tuomet paduoda skundą į Šiaulių taikos teisėjų suvažiavimą ir nurodo:

visų pirm: jog caro įsakymas, duotas 1866 metais Miliutinui, liepia vien valdžios raštus spausdinti rusų raidėmis;

paskui: jog policija matė afišų lipdymą ir nedraudė tai daryti;

pagaliau: afišos buvo atspausdintos ne lotyniškai lenkiškomis, bet lotyniškai lietuviškomis raidėmis.

Taikos teisdarių suvažiavimas, 1902 metų kovo 6-tą dieną peržiūrėjęs šitą skundą, pareikalavo iš policijos sakomųjų afišų pristatymo ir atidėjo bylą kitam kartui. Policijai afišų nepristatant, pats Višinskis per savo apgynėją Lukauskį įteikė teismui afišą. Teismas, dar du kartu bylą atidėjęs, pagaliau sausio 10 d. 1903 m. Višinskį nubaudžia 10 rublių.

Tada jisai rašo Senatui skundą, kur, pasiremdamas Rusijos pamatiniais įstatymais, parodo, jog lietuviška spauda nebuvo niekuomet uždrausta, nes nėra įstatymų, draudžiančių lietuvišką spaudą.

Senatas, visą tą skundą nuodugnai išnagrinėjęs, buvo priverstas šitokį nusprendimą ištarti: kadangi iš tikrųjų tokių įstatymų nebuvo, kurie draustų lietuviams spaudą, o generalgubernatorių įsakymai tik slapta buvo leidžiami, tai nesąs visai įstatymų peržengimas, spausdinant raštus tomis lietuviškomis raidėmis.

Toks Senato nusprendimas apie lietuvišką spaudą jau buvo 1903 metų vasarą žinomas. Nors vietinė vyriausybė dar ir neketino lietuvių suvaržymus palengvinti, bet nėra ko ir aiškinti, kaip toks laimėjimas buvo Lietuvos kovotojų sutiktas.

Rūsčios dienos, prispaudusios Lietuvos veikėjus 1900 metais, prispyrė juos prie to, apie ką pirm buvo vien svajota – prie išdirbimo savo veikimo programos, iš dalies ir prie šios tokios darbo organizacijos. Sykiu veikėjams pradeda aiškėti, jog vien spaudos laisvės atgavimas – tai dar mažas laimėjimas. Nekalbant apie jau pirm pradėjusius L. S. D-iečius tarp miesto proletariato veikti šiaip Lietuvos ekonomiškai ir politiškai padėjimu ligšiol maž kas besirūpino. Vienas iš pirmųjų pakelia Višinskis tuo klausimu savo balsą. Randame „Varpo“ 5-me numeryje 1901 metų jo straipsnį, užvardytą „Ko mums

trūksta!“ Tarp kitų yra jo toks pastebėjimas, taikintas mūsų gryniems tautininkams: „Laikas bėga, žmogus pradeda arčiau prisiziūrėti gyvenimui ir protauti, palyginti savo šalį su kitomis šalimis: noroms nenoroms pamato, kad ne viskas jau taip gražu ir malonu mūsų krašte, kad po tais žaliuojančiais stogais gyvena pusbadžiai neapšviesti, nemokantieji skaityti varguoliai; kad greta su graudingomis liaudies dainomis galima išgirsti verksmus žmogelio, kuriam išveda paskutinę karvę už „nedojimkas“.

Po tuo, kaip ir po antru straipsniu tame pačiame „Varpo“ numeryje, Višinskis pasirašo nauju savo slapyvardžiu *Blinda*. Tas antras straipsnis, užvardytas „Credo“, yra autoriaus pažiūrų išpažintis. Po pirmu užvardijimu „Credo“, stovi tuoj antras: „Kilk ir kelk!“ – Tuom autorius, matomai, geidžia suraginti skaitytoją veikti sulig jo išpažinties nurodymu. Ir stipriai mokėta Višinskio-Blindos raginti. Skamba čia kiekviename žodyje suskaudusios širdies, nuolat žiūrinčios į visokius tėvynės vargus ir prispaudimus, balsas.

„Mes mylim tėvynę! – skelbia jis. – Norime jai gero atnešti. Mūsų priedermė yra pašalinti visa, kas tik jai kenkia.

Mes nepripažįstame kompromisų – tai diplomatų darbas ir apgaulės kelias. Mūsų kelias tiesus, gale jo mums šviečia laisvė, lygybė ir meilė. Iš to kelio mes net trumpai valandai neturime iškrypti.

Mūsų kareiviai *nesamdyti*, kiekvienas, kas su mumis eina, turi į kovą eiti iš persitikrinimo, atiduodamas viską, reikalui atėjus, pasišvęsdamas nukentėti visus vargus ir nelaimes.

Parodyk tik žmogui mūsų siekius ir norus, pajudink jo mintį ir troškimą *tiesos* ir *laisvės*, o matysi, jog jis pats sau ieškos ir atras kelią apšvietimui ir savo būvio pagerinimui. O perskaityk tu jam nors dešimt lekcijų: apie žemės dirbimą, gyvulių auginimą, bičių užlaikymą, žolių pašarinių sėjimą, valgių sutaisymą, apie visokius mėslius ir gyvulių ligas ir daug kitų naudingų, naudingiausių pamokslų, ir pagalvok, ar atsiras pas tą žmogų nors lašelis to kibirkšties, to kirminėlio, kur neduoda žmogui ant vietos stovėti, kurs stumia tolyn, kurs liepia darbuoties ne vien savo pilvui, bet nuskaustųjų brolių, nuvargintos tėvynės naudai?!

Aš ne ne pylozopas ir neaiškinsiu, dėl ko taip ir ar gerai taip yra. Kas to nesupranta arba nenori suprasti, lai eina kart su kunigais Dievą garbinti ir dėkavoti jam, jog ačiū Dievui viskai gerai, ir snausti išsvajotame rojuje!“

Toliau dar klausia Višinskis-Blinda skaitytojo:

„Prieš ką mes kariaujame ir turime kariauti su pilnu supratimu: ar prieš tikėjimą, ar prieš bažnyčios tarnų sėjimą prietarų, tamsybę ir visokią neteisybę?!“

Ir pats skuba tuoj atsakyti:

„*Žmogaus sąžinė ir jo tikėjimas – daiktai nekliudomi ir nedraskomi aštriais nagais, nei neglostomi lapės uodega.*

Kiekvienam valia tikėti ar netikėti!“

Tautų klausimą paliesdamas, tame savo „Credo“ šitaip išsitaria:

„Rusai, lenkai, žydai, latviai, Lietuvoje gyvenantieji, turi mūsų kalbos išmokti, o ne mes jų! Mes nenorime jų ištautinti, bet neleisime, kad jie savo pasielgimu mums kelią užkirstų: jie neturi mums kliudyti mūsų darbų ir žengimo prie idealo.

Mes neturime tiesos neapkęsti kitataučių, *mes privalome eiti išvien su jų apšviestūnais* prie vieno siekio – apšviesti žmones, nuversti prispaudimus!“

Tokia tat aiški ir stipri Višinskio-Blindos visuomenės pažiūrų išpažintis ir idealas, prie kurio nesiliovė žengęs.

Tų pačių metų „Varpo“ 10-me numeryje randame jo plunksnos parašytą klerikalų idealų kritiką. Neatkartosime jos. Iš aukščiau išreikštų pažiūrų aišku, jog klerikalizmas ir Višinskio-Blindos idealai – tai vanduo ir ugnis. Baigdamas jis savo tą kritiką-polemiką, šaukia į „Tėvynės Sargą“:

„Sudiev, sargiečiai! Negaliu pasakyti: „iki pasimatymo, nes abejoju, kad galėtume pasimatyti. Per daug nevienodais keliais žengiame, bet jūsų idealų išsipildymo lai mano akys nemato! Lai aš užmerksiu jas,

neparegėjęs taip pasibaisėtino paveikslo, kuriam jūs jau kelią taisote.“

Negaliu čia nepastebėti, jog likimas iš dalies iš tikrųjų Višinskį tausojo... Iš tikrųjų jo akys jau neparegėjo tų laikų, kada tarp Lietuvos jaunuomenės, tarp tų mūsų *lig šiol grynų nesamdytų idėjos karžygių*, atsirado ir tokių, kurie eina išvien su taisančiais pasibaisėtinam paveikslui kelią.

Ilgiau sustojau prie tų trijų straipsnių, po kuriais Višinskis-Blinda pasirašė, nes tie straipsniai – tai spaudoje apsiरेiškusio pirmo lietuvių platesnio susiorganizavimo užmazga, tai pirmieji pranašai ir, taip sakant, pamatiniai akmenys Lietuvos Demokratų Partijos programos sumanymo, kurs buvo paskui „Varpe“ apskelbtas, nors jau sugalvotas ir rengtas tų pačių metų vasarą.

Tą pirmą sumanymą partijos suvažiavimas atmeta kaipo negana aiškų ir negana pamatuotą ir vėl imasi naują tverti, nors vis tais pačiais pamatais besiremiant.

Kaip pirmu programos sumanymu, taip ir tolesniu jo tobulinimu Višinskis užvis daugiau rūpinosi ir buvo visuomet tos partijos veikliausiu žmogumi.

Nors iš viso jo darbavimosi nesunku pastebėti, jog jis nei laiko, nei progos savo gyvenime neturėjo iš pamatų politikos ir visuomenės mokslus pažinti, tik veikė, kaip anų laikų beveik visi darbininkai, vien paties gyvenimo santykių spiriami ir didelio širdies jautrumo, tačiau nesuklydo ir yrė tėvynės valtį narsiai ir tiesiai per audras ir bangas prie tų idealų, kuriuos prakilniausios viso pasaulio sielos garbina.

Višinskis, aukštai gerbdamas socializmo mokslą, vien dėl to socialdemokratų partijon nesidėjo, kad jam per siaura dirva būtų tuomet jo veikimui buvusi. Ne sykį tardavo, prisiminęs tą klausimą: „Žmonija neturi kito kelio, kaip tik socializmą, pro kurį turi būtinai žengti prie tolimesnės visuomenės evoliucijos, bet mums, lietuviams, toks idealas dar per tolimas. Protas visai sutinka su socializmo teorijomis, bet širdis neleidžia man kitų luomų užmiršti – neleidžia ir juos atstumti nuo viso to, kas žmogų tobulina, kas jo širdį kelia, kas tolyn stumia... Mūsų miestų darbininkai ištautėję, – prie sodžiaus darbininkų tuo tarpu sunku prieiti, jie dar per daug tamsūs yra. Ūkininkai apšviestiesni, lengviau jų širdys užsidega tautišku susipratimu, jie ir didžiau palaikys mūsų tautos kilimą“...

Kaip paskutiniųjų metų prityrimas parodė, ne visai Višinskio šitokiame sprendime buvo apsirikta.

Šiaip savo trumpame gyvenime Višinskis griebėsi visa ko. Juk visuomenės darbų nearti dirvonai niūkso ir dabar Lietuvoje, laukdami tik darbščiųjų artojų... O jei tų artojų dabar dar stinga, tai ką bekalbėti apie anuos laikus, kur viskas buvo draudžiama ir persekiojama.

Višinskis baigęs Peterburgo universiteto gamtos skyrių nenorėdamas iš Lietuvos išsidanginti, visą gyvenimą turėjo sau duoną mokytojavimu – kaip jau pirm buvo nurodyta – privatiškuose namuose uždarbiauti. Septynias aštuonias valandas vaikus mokęs, visuomet silpnas fiziškai, nes džiovos kankinamas, tik vakacijomis ir atliekamomis nuo mokslo valandomis atlikdavo begales visokių kitų darbų. Reiktų tik pasiklausti, ko jis nėra dirbęs?

Kur tik koks darbas buvo visuomenės naudai ruošiamas, visur jis buvo drauge: ir knygas iš Prūsų per sieną ant savo pečių gabenti teko jam, ir paskui jas visokiais būdais platinti, ir spektaklius suruošti, ir kokią rolę vaidinimuose išpildyti, ir veikėjų surasti, ir kaliniais rūpintis, ir užsienyje leidžiamiems raštams lėšas ir rankraščius surinkti, ir mokslo trokštančius mokyti.

Žemaitė, Šatrijos Ragana, Jovaras – tai vis vardai, kuriuos jis aikštėn iškėlė, it narūnas iš jūros dugno brangius perlus... Jis juos visus mokė, prie dailės traukė, narsumo ikvėpė ir niekuomet nenuvargo, besidalindamas tomis žiniomis, kurių pats buvo įgijęs.

Tik nereikia užmiršti, kokiais laikais buvo tat atliekama. Kiekvieno veikėjo kiekvienas žingsnis buvo uoliai sergimas. Vargai ir nelaimės iš visų pusių daužė tuomet tėvynės valtėlę, tačiau narsios dvasios vairininkui užtenka jėgų ne vien gyvais besirūpinti: 1901 metais skelbia „Varpe“ sumanymą statyti Kudirkai paminklą ir labiausiai prisideda prie to sumanymo įvykinimo.

1904 metais Lietuva susilaukė savo šviesesnę gyvavimo valandą išauštant: tai spaudos leidimas. Pakviestas Petro Vileišio į pirmus redaktorius, meta mokytojavimą ir persikelia Vilniun, pilnas džiaugsmo ir neišsakomo dvasios užsidegimo, ruošiasi prie darbo, kurio drauge su visa susipratusia Lietuva taip

neiškakomai ištroškęs buvo.

Bet džiaugsmas neilgai tetvèrè. Dienraštis ima krypti i tą pusè, apie kurią jau pirm buvo išsitaręs: „Lai Jūsų idealų išsipildymo mano akys nemato!“

Višinskis nebuvo niekuomet žmogumi, kurs mokètųkompromiso keliais žengti. Atsisako jau pradžioje 1905 metų nuo redaktorstès, kurią gruodžio mėn. buvo pradèjës pildyti.

Nors sveikata vis daugiau irsta, įkuria sykiu su kitais draugais „Šviesos“ bendrovę knygoms leisti ir visa širdimi atsiduoda tam darbui.

Nesiliaudamas darbuojasi per ištisus metus ir tarp kitų išleidžia savo plunksnos parašytas knygeles: 1) Visuotinas, lygus, betarpiškas ir slaptas balsavimas, 2) Žmogaus tiesos, 3) Kas tai yra konstitucija ir 4) Vaina arba karè.

Tuomi pačiu laiku išleidžia ir savo elementorių, plačiai žinomą visoje Lietuvoje.

Taip Višinskiui besidarbuojant, betrokštant ir besirūpinant, atslenka neužmirštinos 1905 metų lapkričio dienos.

Sodiečių minios iš visos Lietuvos surūkusių užkampių traukia Vilniun. Jie trokšta savo akimis paregėti tuos savo sūnus, kurie lig šiol už jų gerovę vargo ir galvas guldè besislapstydami, jie trokšta savo ausimis jų balsus užgirsti, savo širdimi atsiliepti į jų šauksmą... O tie Lietuvos sūnūs, savo mokslu aukščiau iškilę, daugiau numanantieji, irgi jaučia kažį milžiniško ir nepaprasto besiartinant... Kažį kas ne kasdien atsitinka, prieš ką paskui per amžius žmonės galvas lenkia, bet kas paprastai istorijos lapuose krauju yra žymèta... Didelio, prakilnaus užsidegimo dvasia nematomai skleidè Lietuvos ertvèse savo milžiniškus sparnus ir traukè prie savės stipriausias, gryniausias širdis. Višinskis sukasi tarp minios, klausosi, svarsto, tarytum savo dvasios jègas mègina, tarytum džiaugiasi, žiūrèdamas į tos jaunos giraitės ošimą, kurią su kitais drauge sèjo, auklèjo, genèjo...

Tik pats pilkas žemės pilkumu. Jo krūtinę sukrato sunkus kosulys, ir balsas kimus veržiasi iš tarytum dar didžiau, kaip paprastai, įdubusios krūtinės.

„Džiova – tai sielos ašaros“, – nenoromis veržiasi galvon, į jį žiūrint, vieno senelio gydytojo išsitarimas... o kartu ir klausimas: kiek tas artojo sūnus vargo matè, kokie erškèčiai jį žeidè, kokios audros jį ligomis sulaužè. Juk jis vis nepermatomose tamsybèse brido, vis kelio ieškojo, vis jį kitiems skynè.

– Ar statai tamsta savo kandidatūrą į prezidiumą? – klausè jį kas iš šalies.

– Ne, ne, – skubino atsakyti,– aš jokių pašalinių priedermių ant savės imti nenoriu. Tik noriu ir turiu daug daug ko savo tautiečiams pasakyti!

Ir paskui visą tarybų laiką karščiausių ginčų valandose iškildavo jo stovyla ant estrados. Jo balsas, nors kimus, mokèjo aiškiai ir ramiai pratarti į klausytojų minią.

Kai besiginčijantiems rankos iš įsikarščiovimo į kumščias susigniauzdavo, kai iš akių keršto žaibai šokdavo, kai minios balsas it šèlstančios jūros balsas suūždavao, – užtekdavo trumpo pasakymo tojo lūpų, kurs pasižadèjës buvo ir savo pažadèjimą šventai pildè: nors mažiausią trupinèlį gero į žmonijos gyvenimo santykius įnešti.

Višinskio klasiškas profilis, jo svajotojo poeto akys, drauge kimus balsas ir sunkios ligos dèmès visame veide darydavo gilų įspūdį visiems klausytojams. Tą įspūdį dar labiau tas karštas teisybės numylėjimas, kurs nuo visos jo stovylos dvelkè. Dar kažį koks nepaprastas ramumas ir tvirtumas mušte mušè gyvu šaltiniu iš jo daug kentėjusios, dar daugiau numylėjusios širdies ir malšindavo ir aršiausius nesusipratimus, ir visus partinius ginčus.

Tik niekas tuomet nenumanè, o mažiausiai pats kalbètojas, jog tie jo galingi, sparnuoti žodžiai kyla iš krūtinės, kurią jau mirties angelas traukte traukè savo šaltan prieglobstin.

Dar gruodžio mėn. tą pačių metų Višinskis griebiasi naujo darbo, tai „Lietuvos Ūkininko“ leidimo Vilniuje.

Sunkiomis valandomis teko tam „Lietuvos Ūkininkui“ dienos šviesą išvysti...

Neilgai Višinskiui teko jame dirbti. Kovo mėnesį – kada baudžiamieji būriai skersai ir išilgai per Lietuvą

traukia – siunčia gydytojai Višinskį į pietus jau smarkiai sergančių plaučių gydyti. 1906 metais balandžio 10 d., dargi savo kelionės valandose beveik nieko iš tų, kurie prie jo budėjo, nepažįsta... tik mato nuolat prie savęs einančius tautiečius, savo brolius sodiečius su visokiais reikalais. Nuolat tik kartojo: „Man dar reikia su jais... Aš turiu jiems daug daug ko pasakyti...“

Taip merdėjo tas mūsų nesamdytasis kareivis, ejęs už mus visus į kovą iš persitikrinimo!

*

Tas – kuriam, kol gyvas, gyvenimas vien erškėčiais kelią klojo – liko kaip velionis tarp puikių gėlių vainikų iš Berlyno į Vilnių atgabentas ir Rusų kapuose palaidotas.

*

Jau pusketvirtų metų su viršum praslinko nuo Višinskio mirties. Pernai pirmą sykį Vėlinių dienos vakare teko jo kapus aplankyti. Ypatingas reginys! Aukštybėse juodas nepermatomas dangaus skliautas, po kojomis kietai sušalusi, sniegu užklota žemelė. Miesto vietoje, dangaus pakraštyje, elektros žibintuvų pašvaistė, tviskanti žėrinčiu plačiu šydo kaspinu. Rusų kapai – tai liepsnelių jūra. Oras tamsus, apmiręs, tylių tyliausias. Tik spindinčios šarmos žvaigždutės sumirga tamsybėse, krintančios nuo aukštų medžių šakų, it kokio užkerėto susigraudinusio milžino ašaros. Kapuose liepsnelės klaidžioja, pasikelia kalnuose ir vėl žemyn slenka į pakalnes. Kai kurios taip aukštai žiba, jog išrodo ore viršum žemės skrajojančios. Višinskio kapas taip keistai liūdnei tarp kitų lenkiškų išrodo. Daug minčių veržiasi galvon toje tyloje! Tame apleidime jauti kažį kokį klyksmą galingą, kurs išsiveržti negali.

Ima noras jį išliuosinti, išreikšti!.. Mintin ateina koks paminklas – žymus, galingas... ne Višinskiui, bet nuo jo... Jo gyvenimo testamentas, tautiečiams paliepimas... ženklas, kelrodis ieškantiems... jūrų žibintuvas... arba vėliava, atgautos pilies griuvėsiuose įbesta!

1909

Iš mūsų vargų ir kovų

<...> Dvidešimt penkeri metai atgal! Jei prikeltumėm miš kapų bent vieną anų laikų veikėją, tai jisai, pasidairęs ir pamatęs, kaip šiandien tėvynė atrodo, veikiausiai pamanytų:

– Raudonsiūliai juokus krečia... Į pagundą veda...Bene spąstus stato?

Jei man iš tėvynės nė trumpą valandą karo laiku nepasitraukusiai, tik ašaros iš akių riedėjo ir žodžio iš susijaudinimo pro lūpas išbelsti negalėjau, kada pirmą sykį netikėtai 1918 m. išvydau Panevėžy mūsų kareivius rikiuotės mokantis (o karo šalininke niekuomet nebuvau ir nesu), tai ką bekalbėti apie mirusius prieš tą baisią audrą visą pasaulį sujudinusią?! Juk jie dar žiūrėjo į Rusijos milžinišką galybę, su kuria mūsų mažutelei, varžomai tautelei nė lygintis nebuvo kaip. Rimtai galvojant, anais laikais atrodė, jog šimtą ir dar šimtą metų turėtų ta didžiulė valstybė laikytis ir jog dar daug laiko turėtų praslinkti, kol nors kiek iš didelio dvasios snaudulio atsigautumėm.

Juk rusų vyriausybė nesnaudė – visomis priemonėmis mus varžė, rusino ir vertė tą savavalę kąsti ir ramiai kaip pelėms po šluota tupėti.

Dažnai, negalėdama pakęsti mūsų pradžioje grynai kultūriško sąjūdžio persekiojimų, sušukdavau:

– Jei už tokias skriaudas rusų valdžia nesusilauks bausmės, tai teisybės pasauly nėra! Rusija jau vien už lietuvių varžymą turi būtina subyrėti!

– Kad ji subyrės, – atsakydavo man tėvelis, – tai abejonės nėra. Tačiau, vaikel, ir mano, ir tavo kaulai

kapuose pabals, kol tas atsitiks.

Kas anų laikų neatsimena, tas šiandien ir įsivaizduoti negali, koks tada, apskritai imant, buvo gilus mūsų tarpe tautiškos sąmonės įmygis. Kas tada, miesto drabužius dėvėdamas, prataravo savo gimtąją kalbą žodelį, tas sodiečius didžiai nustebindavo.

– Ar girdėjai? ar matei? Tokie ponaičiai arba tokios panelės kalba tarp savęs „mužikiškai“... lygiai kaip ir mes!

Liaudies prierašumas prie savo krašto, savo įpročių, savo dainų buvo anuomet gal dar didesnis, kaip dabar. Buvo tai tačiau jokio protavimo nepamatuojamas, kad ir gilus, jausmas. Anuomet visų tų brangenybių liaudis lyg nesugebėdavo atskirti nuo savo asmens; matė tik platų sau svetimą pasaulį ir siauresnį, artimą, tokį priprastą, savą ir todėl tokį neapsakomai brangų. Matė taip pat, kad kas, iš jų tarpo išėjęs, tik išsinerdavo iš sodiečio drabužių, – vis tiek, ar kunigas, ar daktaras, juo labiau kitų profesijų žmogus, kuriam tėvynėje vietos nebūdavo, – tuoj tapdavo saviesiems tolimas, svetimas. Visi metų metais būdavo prie to reiškinio pratinami ir nieko pikta jame nematydavo. Apie savo vaikus, į kunigus išėjusius ir lenkuojančius, tėvai paprastai su didžiausia rezignacija atsiliepdavo.

– Kurgi jam, tiek mokslo išėjusiam, muzikų kalba kalbėti, su muzikais dėtis.

Mylėdavo, brangindavo savo tikybės vadus, bet į gyvenimo praktiką neleisdavo kištis.

Jei kuris iš inteligentų teikdavosi į gimtąjį sodžių apsilankyti, pažįstami ir giminės į tokį apsilankymą žiūrėdavo kaip į didelę jiems padarytą garbę. Neapykantos nutautėliams jokios. Tautybės atžvilgiu rezignacija begalinė.

Sakytum, kaip pasakoje: kažin koks burtininkas labai nepaprastai užhipnotizavo kelis milijonus būtybių: išskyręs tautišką sąmonę, paliko joms visus kitus žmogaus ypatumus. <...>

Neliesiu čia mūsų tautos apmirimo gilių ir liūdnyų priežasčių – pažymėsiu vien faktą. Anų laikų veikėjų nedidelė saujelė, turėdama ties savimi tautiškai užmigusią minią, gerai numanė, kad, jos neišjudinę ir nesužadinę liaudyje tam tikros nuotaikos, mes, atskiri veikėjai, paliksime nykštukais, veltui pučiančiais prieš smarkią vėtrą.

Mus, to meto jaunesnės kartos susipratusius inteligentus, Basanavičiaus, Šliūpo, o ypač Kudirkos raštai veikė kaip pasakų stebuklingas vanduo, kuris numirėliams gyvybę grąžindavo. Žinojome Basanavičių, Šliupą, už jūrų marių nuo kerštingos budelių rankos pasislėpusį, ir Kudirką, baisiausios žmonių naikintojos džiovos prie lovos prikaltą. Ligi dar buvome neišstremti, ne pabėgėliai ir dar apysveikiai, svarbiausia savo pareiga laikėme praskinti kelią į mūsų analfabetų milijonus ir įkvėpti jiems prarastą tautišką sąmonę. Drąsiai galime sakyti „į analfabetų“, nes mokėjimas maldaknygėje atmintinai paskaityti rytines maldas arba mišias vadinosi anais laikais mokėjimu skaityti. O tokie „pramokyti“ sunkiau būdavo iš tikrųjų išmokyti skaityti, nekaip tokie, kurie nei „a“, nei „b“ pirma nemokėjo, – tai žinau iš savo praktikos.

Aišku, kad kiekvienas iš susipratusių inteligentų laikė savo pareiga, net ieškojo progos – gauti mokinių, kuriuos pasislėpęs mokydavo. Tat būdavo sunkus ir atsakingas darbas, nes rusų valdžia ir už šviesos skleidimą, ypač liaudy, baudavo, o visokio plauko šnipų niekuomet netrūkdavo.

Senesnieji iš sodiečių tarpo skersakiuodavo į tokius savo vaikų mokytojus. Vienas tėvas, gerokai įtūžęs, klausė kartą mane:

– Ar jau iš visų vaikų „pisorius“ padarysite? Kur mes juos paskui dėsime? Visi bus mokyti, o kas kiaules ganys?

Kad ir daug buvo kliūčių, tačiau vyriausias mūsų veiklos obalsis buvo – mokyti liaudis skaityti, rašyti ir kelti joje visokiais įmanomais būdais tautišką sąmonę; tą obalsį aš pradėjau sekti (labiau antrą dalį: kelti tautišką sąmonę) nuo „Varpo“ atsiradimo meto, nes „Aušra“ nepateko savo gyvavimo laiku man į rankas. Mokyti, apskritai imant, pradėjau jaunutė (18 metų amžiaus). Mokiau, ko ir kaip mokiniai norėdavo. Pasitenkindavau pasakymu, kad mokinys mokytis nori ir neturi lėšų mokėti už pamokas. Ir tada tekdavo irgi slapta mokyti, nors ir rengiant į mokyklas. Mokinių turėdavau visokio luomo; pasitaikydavo ir

turtingesnių, kurie už pamokas atsilygindavo, bet tokių būdavo mažai. Taip pat iš pradžių mokydavau įvairių tautų: ne tik savuosius, bet ir žydus, lenkus, net ir vokiečius. Bet pati nesuprasdavau, kodėl toks darbas morališkai manęs nenuteikdavo. Tik „Varpas“ atvėrė man akis – tapo tuo kompasu, kurs padėjo man gyvenime orientuotis. Buvo tas tikras „kurmio“ darbas – knisimasis po žeme, tas slaptas tada jaunuomenės mokymas skaityti, rašyti, drauge su sąmonės kvėpimu: esi lietuvis arba lietuvė – turi būtinai kovoti už savo kultūringo žmogaus teises. Bet kiek džiaugsmo ir malonumo suteikdavo jis tiek mokytojams, tiek ir mokiniams! <...>.

Tuo tarpu ėjo į mus gandai: Rygoj lietuviškas spektaklis buvo valdžios leidžiamas, Mintaujoje buvo leidžiamas, o mums, kauniečiams, nė pagalvoti apie spektaklį neleidžia...

Ne sykį su Povilu Višinskiu kalbėjomės, kad toks spektaklis – Rygoje, Mintaujoje ar Liepojoj – tėra vien rygiečiams, mintaujiečiams, liepojiečiams ir kai kuriems mūsiškiams inteligentams, kurie tyčia važiuoja viešojoje vietoje išgirsti savo prigimto žodžio ir juo pasidžiaugti. Koks būtų tačiau tautiškos sąmonės pastūmėjimas pirmyn, jei pasisektų tokį spektaklį suruošti kur Lietuvoje! Bet kaip? Koku būdu? kame? Juk valdžia ir už tokį sumanymą baustų.

Ir tarp tokių darbų ir vargų ėmė aušti 1899 metų pavasaris. Staiga gaunu iš daktaro Vaineikio, su kuriuo buvau Palangoj pasižinusi, maždaug tokio turinio laišką: „Šią vasarą būtinai atvažiuokite. Parūpinsiu ir tikrai iš Kuršo gubernatoriaus gausiu leidimą spektakliui surengti.“ – Tada Palanga priklausė prie vadinamosios Kurlandijos gubernijos, ir Vaineikis Palangoje buvo gydytoju apsigyvenęs.

Toliau rašė d-ras V.: „Atsivežkite scenos artistų, nes aš neturiu tiek pažįstamų, kad galėčiau jų surasti. Paskirkite laiką, kada atvažiuosite. Lauksiu pažadėjimo. Ir pušynas šiemet nepaprastai kvapus, laukte laukia nepaprastų svečių“, – pridėjo laiško gale dar didesniai privilegijai, nors už patį sumanymą, rodosi, nieko puikesnio ir didžiau mane viliojančio ir sugalvoti niekas negalėjo.

Povilas Višinskis tuo laiku gyveno Pašvitinio parapijoje, kur dvarininko Jaloveckio sūnus į gimnaziją ruošė, neužmiršdamas, žinoma, atspėjamu laiku darbininkų vaikų mokytį ir šiaip plačiai varyti tautos žadinamojo darbo. Pasitaikius šventadieniams, ypač jei atsitikdavo keli paeiliui, mėgdavo Višinskis patraukti ir į Joniškėlį, kur bendrai nuveiktus darbus svarstydavom ir naujus sumanymus keldavom. Dažnai pasitaikydavo dar koks mūsų nusistatymo žmogus, pas mus tada apsilankęs, – tai dar smagiau pasitardavom. <...>

Esu tos nuomonės, kad tik ta mūsų inteligentų veikėjų karta, kuri su mumis drauge tą dvasios naktį gyveno, sugebės suprasti ir atjausti tą jausmų audrą, kokią sukėlė tada d-ro Vaineikio laiškas, kviečiąs prisidėti prie Palangos spektaklio.

Juk tai siūloma proga „viešai prabilti savo gimtąja kalba“ ir tą kalbą, amžiais skurdusią „samanotose lūšnelėse“, duoti viešai išgirsti šimtui brolių, pratintų prie gimtosios kalbos žeminimo, niekinimo! Duoti išgirsti scenoje savo kalbos skambumą, dailumą! Atrodė, jog mūsų širdis buvo per menkas aparatas, kad įstengtų tą milžinišką džiaugsmą, kurs mus tada apėmė, tinkamai atjausti.

Menu gerai, kaip Višinskio gražus ir paprastai liūdnas veidas nušvito, kaip jo pilkos didelės akys sužibėjo, kada jis, tas nenuilstąs tautos kėlėjas, tokią didelę ir tokia viliojančią naujieną išgirdo.

Kalbėti ir tartis nebuvo ko:

– Ieškosime vaidilų, ir būtinai turime jų rasti, – nutarėm. D-rui Vaineikiui tuojau parašiau, kad sutinku padėti jam vykdyti jo sumanymą, ir paskyriau maždaug laiką, kuriuo ketinau su visais vaidilomis Palangon atsikraustyti.

Kad su merginomis nebus lengva, žinojome iš anksto. Višinskis pasiūlė Šiaulių Jakševičiūtę (dabartinę Venclauskienę), kuri niekuomet neatsisakydavo vaidinti ir, be to, puikiai vaidindavo. O aš turėjau jaunutę kaimynę inteligentę E. J., kuri mielai sutiko prisidėti. Buvo nutarta, jog aš važiuosiu pirma su savo drauge Jadvyga Juškyte, su kuria dviese bene 1893 m. ar 1894 m. buvome „Žiburėlio“ Draugiją įkūrusios, ir surasime tinkamą butą. Ji šeimininkaus drauge su manimi, o Višinskis važiuos pro Žemaičius arkliais, ieškodamas vyrų vaidilų, reikalingų būsimam mūsų spektakliui. <...>.

Tiems artistams atsiradus, pasijutome turbūt tokie laimingi, kaip Odisėjas, po ilgų klaidžiojimų atsidūręs gimtoje Itakėje. – Tik, deja, neilgai buvo lemta taip džiaugtis. Nors mes nustojome rūpinesi artistų stoka, tačiau rados kitų rūpesčių: iki to laiko veik kasdien rašėme, telegrafavome čia vienam, čia kitam iš pažįstamų, kviesdami vaidinti, ir iš visų susilaukdavome neigiamų atsakymų. Vieni dėl susidėjusių aplinkybių tikrai negalėjo atvykti, kiti pabūgo atsakominguo. Juk visi žinojome, kad valdžia nemėgsta išsišokimų ir vadinamųjų politikos nusikaltėlių neglosto.

Prie visų keblumų dėjosi dar nuolatinis policistų kabinėjimasis. Praeis vos viena antra diena, ir matai – policistas duryse:

– Pasportų!

O iš kur tu imsi tų pasportų, kad iš viso tik vieną teturi, pyktis tik ėmė, o trirublinę reikėdavo kaskart policistui į leteną brukti, darant malonų veidą ir tariant:

– Šit jums spasportai!

Kad ir kai kuriam laikui tokiu būdu nusipirkdavau ramumą, nervai tačiau bliuro... Gal už savaitės prieš paskirtą dieną vaidinimui gavome laišką iš merginos E. J. (būsimosios scenoje Bekampienės), kad broliai globėjai neišleidžia jos iš namų. O mes manėme, kad ji, užuot važiavusi, dar namie mokosi rolės ir todėl, čia atvažiavus, bereiks tik kelios repeticijos daryti... Vėl mums didžiausias smūgis!.. Šiaip ar taip, bet darbui iširti jau nebeduosime. Lieka prispirti J. Juškytė paimti Bekampienės rolę... O Juškytė kaip tyčia kamavosi su dantų skausmu. Be to, visa namų ruoša ją ir taip jau buvo gerokai nuvarginusi, o čia dar tas jos nusistatymas nevaidinti...

Nelengva tas slenkstis buvo mums perlipti mūsų gyvenimo aplinkybėse... bet... pasisėkė... Juk daugiau lietuvių inteligencijų niekas iš mūsų nežinojo. Po to laimėjimo galų gale įsitikinome, kad jau tikrai bus galima vaidinti. Reikėjo dabar tik pasirūpinti vieta tam vaidinimui. Buvo jau mūsų nužiūrėta pajūry pašiūrė, grajų Tiškevičių įtaisyta ir pritaikinta teatrui, kur pakviesta lenkų artistų grupė vaidindavo ponybei. Reikėjo tik iš grapo, nebežinau jau kurio, gauti leidimas toje pašiūrėje vaidinti. Visas mūsų būrelis nutarė, kad aš turiu rūpintis išgauti tą pašiūrę, nes niekas daugiau iš mūsų tarpo nepasipažino su grapais. Buvau, tiesa, draugijoje tada susidūrus dar su jaunuote, labai simpatinga grafaite Marija. Patiko ji man, nes labai domėjosi mūsų sąjūdžiu, ir man pasirodė, kad ji ne iš šalto smalsumo taip mumis rūpinosi, bet iš gilios simpatijos. O aš tuo laiku kaip tik svajojau sudaryti jaunų bajorų tarpe organizaciją, kurios tikslas būtų visokiais būdais kovoti už liaudies teises. Tvirtai tada buvau įsitikinusi, kad tik senoji bajorų karta, kuriai baudžiavos raugas dar nebuvo išsivadėjęs, gali jaustis esą kitataučiai mūsų tarpe, nes jų santykiai su liaudimi išrodė man tikrai nedovanotini.

Paskum man tik akys atsidarė, kai augau ir brendau dvasiškai visai kitoje kultūroje, nekaip kiti mūsų bajorai. Kodėl mūsų tėvelio namai taip kitokiais dvasios reikalais gyveno, ir šiandien aiškiai pasakyti nemoku. Gal dėl to, kad tėvo motina buvo sodiečių kilmės? Gal dėl to, kad tėvelis buvo gydytojas ir jau savo profesijos priverstas ištisomis dienomis žiūrėti į mūsų liaudies vargus ir klausytis jų pasiskundimų? Gal dėl to, kad stengėsi savo knygynui pirkti visa, kas šiokių ar tokiu būdu buvo pasižymėję Europos gyvenime, ir kad, be medicinos mokslo, uoliai dar sekė pažangiosios minties plitimą? Gal dėl to, kad iš Kijevo universiteto buvo daug simpatijos liaudžiai parsivežęs?

Tik žinau, kad visi, su kuriais man tekdavo augant ir bręstant susidurti, etiką šitaip suprasdavo: juo tu aukštesnį dvasios plėtojimos laipsnį pasieksi, juo labiau turėsi suprasti, kad savo žiniomis, savo prityrimu turi tarnauti liaudžiai. Jei iš tavo kilnumo liaudžiai nebus naudos, tai vadinamasis tavo „mokslas“ yra vien nereikalinga sunkenybė arba brangiais pinigais mokėta tuštybė. Ypač buvo keliami, gerbiami ir pildomi mūsų tarpe šie Kristaus žodžiai: „Ką padarysi vargingiausiajam savo broliui, tą ir man padarysi.“

Ne sykį tarėmės mes, namiškiai, tarp savęs, kad pirma ir tiesioginė jaunos bajorų kartos pareiga yra atitaisyti senelių suklydimus ir visa širdimi eiti tarnauti liaudžiai.

Mane traukte traukė toks uždavinys tapti sąmoninga grandine tarp tamsios ir nejaukios praeities, kada dar buvo ponai ir baudžiauninkai, ir šviesios ateities, kada visi būsime vien broliai ir seserys.

Juk tik ten sveika valstybė gali įsikurti, kur inteligentai sugeba semti savo dvasios gyvenimui syvų iš skaidriausio šaltinio, iš liaudies, ir kur inteligentai, keldami liaudies kultūrą, sudaro drauge su ta liaudimi sveiką, gaivų organizmą.

Tad nenuostabu, kad, gyvendama tokia ideologija savo šeimynos tarpe, ilgai ir tvirtai tikėjau, jog man pasiseks patraukti su savimi rimtesnę ir šviesesnę mūsų bajorų jaunąją kartą ir su ja drauge atskleisti naują ir puikų istorijos lapą. Idėja išrodė man tokia kilni ir aiški, kaip diena. Nesuprasti ir nepamėgti jos, rodosi, nebuvo galima.

Tiesa, skyrė mus nuo liaudies paprastai namie vartojama lenkų kalba. Bet, iš kitos pusės, mes, lietuvių dainomis išauklėti, lietuvių pasakomis penėti, ar galime pasakyti, kad ta lietuvių, t. y. liaudies, kalba mums svetima?! <...>

Gavę iš grajų leidimą pasinaudoti pašiūre, teatru vadinama, ėmėm rūpintis programų – plakatų spausdinimu, paskum platinimu. Visi paeiliui kilome redaguodami savo skatiką, nes visi lygiai troškome, kad būtų puikiausia... O šiandien tenka, tai skaitant, vien stebėtis, kaip maža mūsų mokėta gimtoji kalba!..

Programų platinti ir lipdyti pasiėmė d-ras Vaineikis ir studentai Mongirdas su Janulaičiu. Studentai it aitvarai, savo dviračiais skrajodami, netruko visos apylinkės tvorų ir šulų išmarginti. Ypač visi telegrafo šulai pasipuošė raudonais, geltonais, žaliais, mėlynais rūbeliais ir šypsojosi margais popieriais, palankiais popieriais, kaip kokios iki šiol neregėtos didžiulės gėlės, viliodamos žemaičių akis ir širdis, savo rašto ir savo viešai tarto žodžio išsiilgusios.

Ponybei ir kunigams ir mūsų geradarei Poškaitei-Bucevičienei mūsų artistai patys (bene Juškytė, o gal ir pati primadona Agota su Višinskiu) nešiojo bilietus. Ponybė, matyti, dėl vyskupo įtakos maloniai sutiko pakvietimą ir mokėjo brangiau, nekaip kainų buvo nustatyta. Aukštesnės kategorijos kunigai svečiai (t. y. ne iš užsienio atvykę, tik ne palangiškiai) labai svyravo: vienas, užmokėjęs už bilietą, pardavėjų akyse sudraskė ir nusviedė; kitas atsisakė pirkti...

Bet buvo keletas ir tokių, kaip kunigas Tumas, kurie, žygio ir laiko negailėdami, vyko iš tolo dalyvauti toje didelėj ir tada dar tokioj nepaprastoj tautos šventėj.

Vos dieną arba dvi prieš vaidinimą, darydami savo jėgų paskutinę apyskaitą, susizgribome, jog trūksta mums dar vieno žmogaus, kurs prie durų stovėtų ir leistų publiką į salę.

Iš viso mūsų būrys, gal sakytumėm „štabas“, susidėjo iš aštuonių scenos veikėjų: Jakševičiūtės (Venclauskienės), Juškytės Jadvygos, stud. Višinskio Povilo, Janulaičio Augustino, pirklio Empacherio, stud. Mongirdo (bene Vlado), Gabalio ir Kuizino, paskum d-ro Jonušio, suflerio, d-ro Žalnierūkyno, kasininko, salės tvarkdario d-ro Vaineikio ir režisieriaus – manęs pačios.

Nutarėm kviesti telegrama stud. Petrą Avižonį (dabart. med. dr. ir profesorių), apie kurį spėjome, kad tikrai neatsisakys atvykti ir supras, kad mes, paskutiniosios verčiami, jo šaukiamės. Ir kažin kelintą kartą šią vasarą Palangos telegrafo stotis mušė šiuos mūsų telegramoms įprastus žodžius: „Be jūsų vaidinimo nebus“ (bez vas spektakl nesostojitsia). Baimė tik mus ėmė, ar suspės laiku ši žinia pasiekti Avižonį ir ar pasiseks jam laiku atvykti.

Palangos progimnazijos mokinukus, kad ir visai mums nepažįstamus, priprašėm pripinti vainikų, kuriais paskum pašiūrę is oro pusės ir salę viduje išpuošėm. Vaikiukai su dideliu noru išpildė mūsų prašymą – tiek pripynė vainikų, jog net sunku buvo jie per smiltyną nuvilkti. Visas juodasis darbas reikėjo mums patiems dirbti, o čia kaip tyčiomis dar ne visi įstengė tai daryti. Reikėjo dar sąšlavos, paliktos nuo lenkų vaidinimo, iškuopti ir šiaip visa sutvarkyti pačią paskutinę dieną prieš vaidinimą... Daugiau už kitus pasidarbavo tada sveikiausia is viso būrio Juškytė.

Šitai besidarbuojant besiruošiant, ėmė aušti ir mūsų taip laukiama svarbioji diena. Rodėsi mums, kad ir saulė tą dieną iškilmingiau patekėjo, ir pušynas su savo Birute kažni kaip kitaip, labiau susirūpinęs šlamėjo, savo lankiomis viršūnėmis, it milžiniškomis akimis, vis į mūsų ir į pašiūrės pusę žvalgydamasis. Jūra, lyg koks karališkas kilimas, išsitiesė plačiai plačiai, žėrėdama minkštomis, bet nešaltomis spalvomis,

ir pusbalsiu niūniavo kažį kokią stebuklingą dabartinių žmonių seniai užmirštą dainą, kadaise sužavėjusią Kęstutį ir dabar pranašaujančią kažį kokių svajų išsipildymą.

Mes visi gyvenome tą dieną kažį kaip ilgiau. Širdis nepaprastai ir ne visai ramiai tvaksėjo krūtinėje, mintys, kas valandą kitokiu paukščiu pavirsdamos, čia skriejo į tolimą kraštą, čia vėl plezdeno neramiai po galvos kiaušu.

Judresni iš mūsų tarpo vietoje nepastovi: čia bėga į miestelį, čia grįžta visokiomis naujienomis nešini. Tokiu keliu sužinome, kad bažnyčioje žmonių – minia didžiausia. Dar pamaldoms nepasibaigus, bilietai grobstomi žaibo greitumu. Mūsiškių nuotaika kaip gyvasis sidabras termometre kilo.

Jūra kaskart aiškesnėmis spalvomis žėri, rodosi, tarte taria: „Džiaugiuos su jumis... amžiais su jumis drauge laukiau tos valandos... kantriai... kantriai...“

Nuo pušyno ir Birutės eina kažį koks negirdėtas dundėjimas... Klausomės... žinome, kad to negali būti... akys tačiau ieško... Tarp rausvų, saulės šviečiamų pušų liemenų ir tamsių krūmų bene sušvytruos Kęstučio kardas, be nesuplevėsuos Birutės geltonos kasos ir „sijonas rainuotas“?.. Stumiame nuo savęs tokį atviromis akimis sapnuojamą sapną, sakome sau, kad ne sapnuoti šiandien turime, tik veikti, veikti; o siela vis dėlto šypsosi taip giedrai, kaip senos liaudies dainos klausant.

Kaip kadaise Nojus laumės juostoje išvydo išsigelbėjimo ženklą, taip ir mes bilietų pirkime regėjome mūsų tautos dvasios pabudimo įrodymą... mūsų sėjamos sėklos pirmą želmenį...

Staiga geras, malonus mūsų nusiteikimas gęsta. Valandėlę, rodosi, buvo mums dangus prasiblaivęs, ir vėl anų metų mums priprastos ūkanos jį apklojo.

Ateina žinia, kad policmeisteris Nikolskis nebeleidžias vaidinti. Net galva apsisuko nuo tokios žinios. Tai ir buvo nepaprastas smūgis!

Girdi, nežiūri policmeisteris nė į tą faktą, kad d-ras Vaineikis turi iš Kuršo gubernatoriaus (Palanga rusų valdžios buvo priskirta prie Kuršo) leidimą; reikalauja, kad jam būtų visų scenos artistų pasportai įteikti. Kol nebūsią pasportų jo rankoje, jis apie vaidinimą nė kalbėti nenorįs. Žinojome visi gerai, kad jei iki šiol nepasisekė mums pasportų gauti, juo labiau negausime jų per kelias valandas... Iš žemės juk jų neišspirsime!

Tuo didžiausio nusiminimo metu atėjo mums pagalbon visai netikėtai d-ras Žalnierūkynas, šiaip ramus ir lėtas žmogutis; bet ir jį, matyti, visi mūsų nepasisekimai jau buvo prie paskutiniosios privarę. Staiga, visiems netikėtai, tas mūsų ramusis daktaras virsta pikčiausiu valdininku ir, pažvelgęs į policmeisterį, kaip į savo žemiausio „čino“ valdinį, perkūno balsu ima jam prikaišioti netikslų tarnybos pareigų ėjimą. Policmeisteris, netikėtai tokio su juo pasielgimo užkluptas, sumišo ir tuojau mandagiai sutiko d-rui Vaineikiui leisti visą vaidinimo atsakingumą paimti ant savo galvos.

Vėl vienas akmuo, išstampytus nervus prislėgęs, nuriedėjo. Manėm, kad tai bus jau paskutinytis.

Valanda po valandos slenka. Atsitikimas su policmeisteriu buvo apie antrą. Jaučiamės lyg įelektrinti. Nenuveikiamas noras veikti, veikti, viską baigti kuo greičiau, o čia...

Kas panašiam padėjime yra buvęs, tas supras, kaip kiekviena minutė yra tada sunkiai gyvenama. Laikas, rodosi, materialų kūną įgijęs, tampa užtvaru ir kažį kokių slenksčiu, kūno peržengti nieku būdu negalima, nors širdis neramiai plaka ir mintys, tartum antras Sizifas, vargsta, veltui stengdamasis uolą į kalną įristi...

Visi suprantame, kad prieš vaidinimą reiktų pailsėti, pasistiprinti, tačiau niekas apie tat ir nemano. Kiekviena savo kertėje niūkso, o baimė ir nerimas vis spigina: ar kas neužmiršta? Ar tas ir tas jau atlikta? Kas liko dar nepadaryta, neparuošta? Vienas veikėjas antru, rodosi, nepatenkinti, kad balsas reikia eikvoti: kiekvienas, kad ir nelogingai elgdamasis, nekantriai pakeltu balsu į klausimus atsakinėja. Dar kiti šnibždasi, kažį dėl ko tariasi, o visus drauge slegia dar rūpestis: kas prie durų stovės, jei Avižonis neatsiras? Laikas būtų jam atvykti... o jo kaip nėra taip nėra... Tik kultūringumas verčia visus ir kiekvieną skyrium laikyti švelnumo ribų.

Tokio neramumo lydimi, lipome visi į sceną ruoštis... Tik dabar mums pranešė, kad Avižonis pačiu

laiku atsirado ir tiesiai iš vežimo liko tuojau prie durų pristatytas...

O publikos debesų debesiai. Pranešama mums, kad ir bilietų daugiau parduota, nekaip esama vietų. Pro plyšelius uždangoje pastebime, kad ir stovimose vietose žmonių kaip silkių bačkoje, o prie durų dar nelyginant uodai čiulkinį grūdą. Šmėkstelėja čia šviesūs žemaičių skepetukai, čia tamsios vyrų kepurės, kuriems įsiveržti į vidų jau nebeleidžia. Ir tokių dar minia! Tie glaustosi prie sienų, sergsti kiekvieną durų pravėrimą, prašydami:

– Leiskite nors pro sienos plyšelį pažiūrėti, paklaudyti, kad nors žodelį išgirstumėm!

Buvo juk jau ir tokių sodiečių, kurie kelias dienas anksčiau buvo atvažiavę tyčia paskutinės repeticijos pasižiūrėti ir pirmose eilėse sau bilietų nusipirkti, o paskum, namo parvažiavus, visa matyta gražiai nupasakoti saviškiams.

Tokios žmonių minios akivaizdoje ir mes pajutome, koks didelis darbas mūsų apsiimta dirbti. Karščiuodamies dabar ruošėmės, vieną mintį galvodami, vienu jausmu ir troškimu degdami, kad tas drąsus mūsų užsimojimas tik tinkamai būtų atliktas... Dvasia mūsų pakilusi. Nors krūtinėje nerimas ir ugnis, bet nepaprastai rimtai ir ramiai atliekamas paskutinis ruošiamasis darbas: statomos kėdės, lova, stalas, velkami drabužiai...

Dauguma veikėjų vaidins pirmą sykį... Ta mintis sudrebina ne vienam mūsų širdį... Bet, apskritai imant, jaučiamės visi atitraukti nuo kasdieninio gyvenimo ir įžengę į kažį kokį užburtą ratą, kurs mus visus staiga iš paprastų žmonelių padarė lyg kokiais pasakų padarais, kurių niekas savo akimis nemato, tik neaiškiose svajonėse regi. Ir ne tik mes patys jaučiamės nepaprasti, bet ir viskas apie mus. Tarsi toli toli nuo žemės pasitraukę... <...>

Ir kėlėm uždangą sunervinti, lydimi jausmų, kad čia po mūsų kojomis ne paprasta scena vaidinimui ir kad mūsų vaidilos ne paprasti scenos artistai, tik tikri kovotojai! užsispyrę iš kovos lauko nepasitraukti.

Tokį mūsų nusiteikimą nujautė publika, o gal nuo mūsų užsikrėtė.

Vaidinimas prasidėjo didelėmis mūsų artistams keliamomis ovacijomis. Vos tik uždanga pakilo, ir delnų plojimų, ir šauksmų „bravo“ negalėjai nė apsiklausyti.

Visi supratome, kad taip daroma ne artistams, kaip artistams, nes visi, išskyrus Agotą (Jakševičiūtę-Venclauskienę) pirmą sykį buvo scenos lentose atsidūrę, ir ne veikalui, tik tai dvasiai, kuri mūsų mažą būrelį čia atvedė...

Sunku į kiekvieną sielą įlįsti, sunku yra nujausti, ką kiekvienas iš mūsų tą kilnią valandą pergyveno. Žinau tik, kad, stovėdama už kulisų, rijau ašaras, slėpdamasi nuo kitų.

Mūsų vaidilos stovėjo ties įvairiausio plauko publika. Sodiečių žemaičių, žinoma, dauguma pirmose eilėse. Kai kur kyšojo skrybėlėta poniulių galvelė tarp skepetų ir tarp šiaip sodiečių galvų jūros.

Ponybė – ložose. Vyskupas Paliulionis nepagailėjo žygio. Paskutinę valandą prieš vaidinimą važiavo nuo vieno didžponio prie kito, skatindamas į spektaklį. Pats vyskupas negalėjo būti, nes nebuvo dengtos ložos, kur pagal savo luomą galėtų toje iškilmėje dalyvauti. Bet vis dėlto, kaip tikras ir geras tėvynės sūnus, labai gailėjosi negalėjęs tą valandą būti vakare.

Išrodė, kad mūsų vaidilas drauge su dideliu dvasios pakilimu iš karto buvo apėmęs drovumas. Kaip ėjo vaidinimas – patiems sunku spręsti, ypač kai visi lig vieno buvome nepaprastai susijaudinę. Juk gerai supratome, kokią svarbią valandą gyvenime ir savo, ir tautos gyvenime.

Netrukus paaiškėjo, kad geriausiai mūsų Agotai sekėsi vaidinti. Publika, vaidinimą pertraukdama, plojo. Ir kitais artistais buvo didžiai pasitenkinama. Bekampienė suvaidino geriau, nekaip buvo tikėtasi, o piemenukas (Kuizinas), atsinešęs su savimi vėjinį malūnelį, kokius mūsų piemenukai paprastai sau iš šakalėlių pasidaro, kreipė į savo vaidinimą net inteligentų akis. Nors iš viso vos keli žodžiai jo buvo ištarti, bet kiek į tuos žodžius įdėjo jis gyvybės, jog visiems akyse stojosi tikriausias sodžiaus piemenukas, nerangus žioplelis, bet ne be gudrumo.

Vienu žodžiu, scenoje viskas sklandžiai ėjo. Tačiau visas vaidinimas sudarė tarsi vien šio vakaro epizodą arba, geriau sakant, vien akompanimentą prie tos didelės dvasios harmonijos, kuri iš karto

radosi tarp vaidilų ir publikos ir sudarė milžiną, vienaip galvojančią, vienu dideliu užsidegimu gyvenančią.

Vaidilos scenoje juokiasi, barasi, kruta, šneka; publika atsidėjus į juos žiūri, reiškia pasitenkinimą, ploja... Bet visa tai rodo vien tik atmetinos tos didelės dramos arba tragedijos smulkmenos, kurios buvo, jei ne visų čia susirinkusiųjų, tai daugumos sielų gyvenama.

Aš visą laiką jutaus neapsakomai sugraudinta, nors, kaip režisierius, turėjau atsidėjusi sekti vaidinimą. Kaži kas didelio, tiesiog žmogaus sąmonei nesučiumpamo ir prieš ką žmogaus pajautimai lenkte lenkiasi, buvo sielą sklidinai pripildęs. Kad ir ne visai taip pat, bet panašiai sujaudina man kaskart giliai širdį mūsų žmonių bažnyčioje giedamas „Pulkim ant kelių“... Balsai nesklandūs, nesutaikinti, bet kokia gaivališka jėga kyla tą valandą iš šimto ir dar šimto krūtinų!.. Rodosi, pati žemė iš upių, jūrų ir ežerų dugnų, iš traškančių girių tankmės iškilusi, lenkiasi prieš jos gaivinamą jėgą. Rodosi, drauge su ta pilka žemele gyvas, sparnus įgijęs mūsų žmonių idealo troškimas veržiasi iš suvargintų sielų ir, bažnyčios ankštų sienų nesulaikomas, plaukia pakilusių minčių sparnais nešamas į nežinomą, nepasiekiamą, tik nužeminta širdimi nujaučiamą Aukštybę...

Ir dabar giesmė kad ir tylėjo, bet kilni jausmų jėga buvo mus visus surakinusi. Jutomės drauge su publika vienaip galvoją ir vienu dideliu troškimu kvėpuoją. Mes, vergai, kurie net brangiausio žmogaus turto – gimtosios kalbos – dar iš pančių nebuvo atvadavę, staiga išvydome laisvą tėvynę... gal sapną?! Visi gyvai jutome tą prarają, kuri mus nuo to regiono skyrė... ir aišku pasidarė tą valandą, kad ta praraja turi būti peržengta! Ir laimingas jutosi tada kiekvienas, nors trumpą akimirksnį tokį aukso sapną sapnavęs... tokį regioną turėjęs ir dar atviromis akimis... Didelis, kilnus, nepaprastas džiaugsmas ir pasiryžimas spindėjo tiek senelių, tiek ir jaunuomenės akyse... Visi, visi buvo jo sukelti.

Jutome, kad tas vakaras suteikė mums didelį laimėjimą. Laiminome mes jį, užmiršę visus mažus vargelius, dėl jo pakeltus. Tiesa, nebuvo nė ko atsiminti... jie išrodė visai menki, kaip kokia pergyventa valanda.

Vaidinimas pasibaigė ilgu triukšmingu plojimu. Gėlės pylėsi į sceną. Sodiečiai, pakilę iš vietų, plojo. Ponybė, matyti, užsikrėtusi bendru nusiteikimu, nesidavė pralenkiama.

– Bravo! Bravo! Puiku! – šaukė visa salė kaip vienas žmogus.

Išėję iš teatro, matėme dar žmonių būrius stovint ir savo įspūdžiais besidalijant.

Visiems buvo aišku, kad mūsų vaidinimas Palangoje turėjo nematyto ir negirdėto pasisekimo ir dar nepaprastesnio, ponybei nesuprantamo pobūdžio.

Dailės švente to vaidinimo negalima buvo pavadinti, nes tuomet dailės dar beveik visai nebuvo. Buvo tai tikrąja to žodžio prasme tautos šventė, ir tai tautos, kuri džiaugėsi išlikusi gyva ir drauge su džiaugsmu pakėlė didelį protestą prieš ją varžančius pančius. Bet kas galėjo tada išdrįsti tai šventei duoti tikrą jos vardą?!

Eidami iš vaidinimo vakarienauti į kurhauzą, jutomės fiziškai pavargę, tačiau sielos sparnų dar nesugebėjome iš karto suglausti. Per daug stipriais įspūdžiais buvo gyventa. O užianti jūra ir slėpingai šlamanti Birutė drauge su nakties vėsumu, it milžinai vargonai, dvelkė į mūsų įkaitusias kaktas didžiosios praeities akordais.

Tik jėgą į kurhauzą, prablaivėjome. Didelis nejuokumas ėmė slėgti. Žemos lubos, menkos žibalinės lemputės, smulkūs kaip kasdieniniai žmogaus rūpesčiai baldai – buvo jau per daug ir tiesiog begėdiškai prozaiški... Ir valgis?.. Kaip iš miego budome... Nustebę žvilgtelėjome viens į kitą, tarsi klausdami: ar iš tikrųjų mes tebesame tos pačios menkos žmogystės, kurios ir vakar, ir užvakar, ir visada iki šiol buvome?! Ir neužtenka mums dvasios pakėlimo?! Turime gerti, valgyti, kaip iki šiol kasdien kad darėm?! Deja!.. Pasilikome paprasčiausi žmonės... tik... tik tiek, kad mus visus, kurie drauge Palangos neužmirštino spektaklio valandas pergyvenome, surišo bendro idėjos darbo aukso siūlai. Kažin kiek metų pralinkus, jei susitinkame su to vaidinimo dalyviais, malonu darosi, tarsi artimą sau žmogų pamačius arba auksinį jaunų dienų sapną atsiminus. Siela tiesiog nusišypso, jei galima šitaip išsireikšti, ir tiki tvirtai, kad tas žmogus ir šiandien dar mokės aukotis idėjai.

Ir toks jausmas ne be pamato. Jei mes tada nebūtumėm akiai viens kitu pasitikėję, nebūtumėm tikėję, kad mums visiems lygiai rūpi tautos žadinimas, ar būtume galėję šitaip susispiesti, šitaip visus nepatogumus kelti ir jokiems paprastiesiems žmonių kivirčams savo tarpe vietos neužleisti?! O juk buvome įvairiausios kultūros, įvairiausio nusistatymo žmonės, į kuopą suėję.

Žmonės, kurie jaunose dienose sugebėjo platesnį, nesavingą gyvenimą gyventi, vargiai ir senatvėje leis savo širdžiai pavirsti niekam nenaudinga kempine. <...>

Povilui Višinskiui Palangoje laimėti „laurai“, kaip mes juokaudomi kalbėjome, nedavė ramumo. Nebemenu gerai, kuriuo laiku, veikiausiai per kokias šventes, jis gabeną man į Joniškėlį Žemaitę ir būtinai „užsakė“ per vieną savaitę parašyti naują komediją, nes „Amerika pirty“ visiems jau atsibodusi. Pagaliau ir kitataučiai (latviai) ima tyčiotis mumis, kad tokie elgetos esame ir viso labo tik tą vieną komediją teturime pagaminę.

Ilgiau kaip savaitę nei pats Višinskis, nei Žemaitė neturėjo laiko gaišti, todėl veikalas turi būtinai per tiek laiko būti pabaigtas.

Ėmiau juoktis iš tokio sumanymo, žiūrėdama nustebusi į sumanytojus. Žemaitė juokiasi su manimi:

– Atvažiavo, kaip velnias sielą pagriebė... ir velka su savimi... – pasakoja senelė.

Mes juokiamės, tyčiojamės iš jo, o jis nepermaldujamas:

Rašyti mokate abi. Kas čia jums yra komedijėlė parašyti! Tiktai panorėkite, ir bus. Jums nieko daugiau netrūksta, kaip tik gerų norų.

Šiaip kasdieniniame gyvenime nemėgstu rūgti, – juokomis ėmiau gintis nuo sumanymo, – bet pats žmogaus gyvenimas, kai imu apie jį galvoti, išrodo man per daug rimtas ir svarbus, drauge ir liūdnas – nerandu nieko, kuo būtų galima tyčiotis ir juokai krėsti... Todėl žinau, kad ne man komedijos rašyti.

– Komedija vis tiek turi būti, – kartojo Višinskis sausu balsu, kuriame skambėjo tikras žemaitiškas užsispyrimas. – Kas daugiau parašys, jei ne jūs. Kitą vasarą ne Palangoje, tai kitur Lietuvoje, ar slaptai, ar viešai, turime būtinai vaidinti. Suprantate, kad „Amerikos pirty“ jau nebegalima vaidinti. Būtinai reikalingas naujas veikalas. Lauku su parašymu ilgiau negalima. Juk turime į Prūsus nugabenti rankraštį; paskum, kol atspausdins, kol parvešime, ir išauš vasara.

– Ar turite bent temą? – klausiu, jau nusileisdama.

Žemaitė krato galvą juokdamasi:

– Juk sakiau: atvažiavo, sučiupo kaip velnias sielą ir atgabeno, o aš ničnieko pirma nežinojau ir dabar nežinau.

– Na tai sėdėk tamsta ir galvok – perėk, gal ką išperėsi; o manęs laukia darbas vaistinėje.

Tupi Žemaitė vieną, antrą dieną, bet jokios temos nesugalvoja. Višinskis nekantrauja. Žemaitė teisinasi.

– Mat, Poviliuk. Jei kas atsitinka tokio, kas man širdį užgauna, sugraudina arba supykdo, tai man tada nė galvoti nereikia, o šiaip... – skleidžia senelė rankas, krato galvą, rodydama, kad niekas neišeina.

O aš ruošiuos vaistinėje paniurusi, vis mintyse temos ieškodama. Su ligoniais šnekuos trumpai, sausu balsu ir tik tiek, kiek mano profesija reikalauja, ir vis nieko nesugalvoju.

Vakarais, mano darbui pasibaigus, šnibždame su Žemaite, visokius anekdotus, ir girdėtus, ir pergyventus, viena kitai pasakojame, juokais trūkstame, bet nieko, kas galima būtų komedijos temai suvartoti, nerandame.

Staiga naktį šauna galvon, rodosi, paprasčiausias ir visiems rašytojams žinomas receptas, kursai man kaip tik tada visai iš atminties buvo išdilę: gyvos temos norėdami, kreipkitės į liaudį!.. Ji jūsų niekuomet neapvils.

– O aš tos liaudies kasdien tiek matau vaistinėj! Kamgeresnio šaltinio ir ieškoti? – tariu sau.

Kitą dieną darbuojuos jau nebe paniurusi. Puikiausiai nusiteikusi, kalbinu veik kiekvieną senesnę moterėlę, kiekvieną subrendusį vyruką, nes iš prityrimo žinojau, kad mūsų jaunuomenė nekalbi.

Neilgai trukus, ima vienas vyrukas taip puikiai dėstyti savo plaučių uždegimo priežastį, jog iš karto

įsitikinau, kad pirmas komedijos aktas kaip nulietas ties manim atsistojo. Apie tai, kad jis buvo smarkiai įgėręs, žmogelis tyli, tik plačiai ir su giliu jausmu skundžiasi, kaip pikta dvasia, pavirtusi vokietuku, blaško jį iš vežimo į griovį, ir šitaip visos kelionės laiku, iš turgelio važiuojant namo.

Bobelės, iš šalies klausydamos, dar kiekviena savo trigrašį prideda. Aišku, kad piktosios dvasios pavirtimas vokietuku, kurs turi nosį be skylėlių, nes jam nereikia kvėpuoti, – tai tema, labai plačiai liaudy žinoma.

Kiti išsireiškimai, net ištisi pasakymai pasiseka man užsirašyti.

Ir iš tikrųjų tai be galo liūdna tema; žmogaus tamsumas, žmogaus būdo silpnumas, neišmanymas – visa rodyte rodo, kaip netoli mūsų liaudies sąmonė dar yra nužengusi nuo Perkūno garbinimo, nors jau penki amžiai su viršum praslinko, praūžė nuo jo aukurų sugriovimo.

Bet šįkart būtinai man buvo reikalinga tema komedijai... todėl grįžau linksma į savo butą.

– Tema yra! – šaukiu iš tolo Višinskiui ir Žemaitei. – Pasijuoksime iš mūsų žmonių prietarų!

Su dideliu pasitenkinimu buvo tema priimta. Tuo vakare ėmėm, su Žemaite pasitardamos, pinti veiksmus ir rašyti. Pats rašomasis procesas, kaip visuomet man su Žemaite būdavo, tekdavo man. Rašėm, pasitikėdamos vien savo įkvėpimu. Žemaitė jokių taisyklių nežinojo, o man – kad ir mokiausi kadaise – seniai tos taisyklės buvo iš galvos išdulkėjusios, o pasirūpint jas pakartoti ir laiko trūko, ir... į rašymą (t. y. į savo rašymą) niekuomet rimtai nežiūrėjau. Iš mokyklos laikų buvau įgijusi matematikės vardą, ir ypatingai matematiką mėgau.

Iš mokyklos laikų veikė dar ir sugestija, kad kieno galva matematikai tikusi, tas jau ne poetas. Ir tikrai, jei ne mūsų atgijimas, jei ne Kudirka su savo „Varpu“, jei ne mūsų namų ideologija – nešti šviesą ir kultūrą liaudžiai, – veikiausiai nebūčiau sau niekuomet pirštų tepusi nei publicistikoje, nei visokiuose dailės rašinėliuose. Jei, aplinkybių priversta, kartais ir rašydavau seniau, tai vis kažki kaip atsitiktinai, iš greitųjų, taip sakant, širdžiai užsidegus.

Per du vakarus pasisekė mums su Žemaite du veiksmus pagaminta, bet prie trečiojo užsikirtome. Ir vėl nieko nežinome. Sudėjome visa, ką buvau vaistinėje girdėjusi, o toliau nė iš vietos. Nors ir mesk parašytąjį į krosnį iš piktumo. Višinskis mūsų darbo nepeikia, ragina baigti. Nutarėm grįžti prie išmėgintojo būdo.

Ir vėl teko vaistinėje šnekėtis su seniais, ir vėl visokių nuotykių su pikta dvasia klausytis... ir vis reikalingo galo nesusekti. Ir girdėta niekas netiko. Gerokai išsigandusios, žiūrėjome mes su Žemaite viena kitai į akis per du kokius vakarus.

Tik staiga viena bobelė be galo gyvai patiekia man vaistinėje iš pat ryto trečią veiksma. Iš džiaugsmo nesusivaldau! Atsiprašau ligonių ir trumpą valandėlę begu su triukšmu Žemaitei ir Višinskiui pranešti, ką išgirdusi.

– Jau yra ir trečias veiksmas!

Tuo būdu gimė mūsų „Velnius spąstuose“!

Kadangi visa tema buvo paimta iš tėvelio pacientų, kuriais jis visuomet karštai rūpinosi ne vien kaip gydytojas bet ir kaip tautininkas ir švietėjas, nutarėm jam šią komedijėlę paskaityti. Peikė jis mus labai, kam paskyrėm žydui tokią negarbingą rolę.

– Kiekviena tauta, kuri, kaip mes, lietuviai, yra patyrusi vergiją ir pančius, neturėtų dar didžiau skriaudžiamos tautos užgaulioti, – kalbėjo tėvelis. – Pažvelkite į istoriją! Pamatysite! Stipriausios valstybės griuvo, kai ėmė kitataučius niekinti ir užgaulioti. Norime patys žmoniškai gyventi, tad leiskime ir kitiems kaip tinkamiems savo gyvenimą tvarkyti. <...>

Tokiose tokelėse gyvendami, išgirdome, kad d-ras Vaineikis jau irgi suimtas; rodosi, taip pat ir Janulaitis. Ėmė aiškėti, kad čia garsiojo žandaro Vonsiackio ranka, pirmiau šlavusi Suvalkiją, dabar imasi ir Kauniją valyti. Pradėjo pildytis Kudirkos pranašavimas: pirma mes, suvalkiečiai, kentėjome, o paskum jums, kauniečiams, teks visas kovos sunkumas pakelti.

Pati turiu prisipažinti, kad labai bijojau kalėjiman pakliūti. Buvau be galo daug prisiklausiusi apie rusų

kalėjimų sargų žiaurumą. Pasakojo vyresnieji, atsiminę 1863 m. sukilimą; pasakojo taip pat ir jauni studentai, iš savo nukentėjusių draugų girdėję. Man anais laikais kiekvienas žiaurumas ir nekultūringumas rodėsi baisus, nepakeliamas... Per daug jausmus ir vaizduotę lepinančioje šeimos atmosferoje teko augti ir palyginti ilgai gyventi.

Ir ne tiek bijojau vargo, kiek savo išlepintų nervų. Daug anais laikais buvo kalbama apie kalinių hipnotizavimą, taip pat apie nedavimą užmigti, apie penėjimą silkėmis ir nedavimą vandens atsigerti. Ir šiaip hipnotizuotus arba išvargintus kalinius kvosdavę... Mintis, kad galėčiau neišturėti tų visų kamavimų, kad galėčiau apsupti ir išduoti kurį iš savo idėjos draugų, tiesiog iš galvos mane varė, nors niekam to parodyti nenorėjau ir laikiaus kaip įmanydama, ramiai ir rimta!. Tik naktimis, nubudusi ir tas mintis atsiminusi, virpėdavau iš baimės. Jutau, kad tai liguistas nervų suerzinimas, bet gydytis nebuvo kaip. Tėvui nedrįsau sakyti, kad nesuprastų, kaip giliai esu įbridusi į priešvalstybinį (rusų valdininkų akimis žiūrint) darbą. Kam dar jaudinti nesveiką senelio širdį.

Iš kitos pusės, supratau, jog gydytis reikia, nes jei teks kalėjiman atsitūpti su tokiais nervais, aišku gera nebus. Nutariau kreiptis į šiandien dar tebegyvenantį daktarą žydą Merą, kuris visuomet buvo mūsų šeimos artimas žmogus.

– Per daug dirbate galvos darbą, – pasakė jis man. – Organizmas ir šiaip yra ne iš stipriųjų. Pasitraukite kiek nuo darbo, pailsėkite ir stenkitės būti rami. Jei pakliūsite į kalėjimą, žinokite, galvos nenuims, hipnotizuote nehipnotizuos. Su žandais vienais be prokuroro neįsileiskite į jokias kalbas. Prokuroras visuomet aukštesnio mokslo žmogus. Jų tarpe labai maža atsitinka nedorovingų žmonių. Reikalaukite knygų. Mokslo turinio knygas leidžia visuomet skaityti. Vienas mano draugas, kalėjime sėdėdamas, prisiruošė universiteto egzaminams. Pikta niekam nenorite daryti, tai ir nepadarysite. Pasitikėkite savim.

Tie daktaro žodžiai mane didžiai suramino, už ką aš jam visuomet esu dėkinga: nors kaskart, kokiam pavojui artėjant, apima nerimas, bet tuojau, susidūrus su pavojumi, patiriu savo sieloje visišką pusiausvyrą.

Į Palangą važiuoti ilsėtis vasarą tėvelis nesutiko leisti, todėl nutariau keliauti į Birštoną. Vienai pačiai tokiose aplinkybėse keliauti, kokios paskutiniu metu buvo susidariusios, buvo man neįmanoma. Juškytės kviešti keliauti drauge irgi nebuvo kaip. Jei žandarai mane užklyptų, įkiščiau be reikalo gal ir Juškytę: jei ją susektų, įsipainiočiau ir aš. O kas kitas su tokiu įtariamu asmeniu, kaip aš, panorės keliauti? O vienai atsidūrus tarp svetimųjų, su tokiomis neramiomis mintimis, kokių tada buvo pilna mano galva, irgi nebūtų poilsio.

Štai pasisiūlo geroji Žemaitė:

– Važiukime, panyt! – rašo ji man. – Aš važiuosiu jūsų tarnaitės vietoje. Niekas manęs nejudins. Kiekvienas numos ranka, pamatęs tokią bobelę.

Taip ir iškeliauvome. Žemaitė visa sodžiaus drabužiais apsivilkusi, maža skepetaitė ant galvos, didelė ant pečių, sijonas margas, naminio audimo, prikyščiukas – tarytum paprasčiausia sodžiaus bobelė.

Birštone radome jau apsigyvenusią Lozoraičių šeimelę su mažais vaikeliais. Tai buvo vienintelė lietuvių inteligentų šeima ir vieninteliai žmonės, su kuriais draugavomės visu mūsų ten buvimo metu. Ne viena maloni valandėlė teko su jais praleisti – ar pušynėly, ar jų, ar mūsų bute. Kalbėjome su Lozoraičiu daug bendrais tautos reikalais, ir jis papasakojo mums daug žandaro Vonsiackio padarytų šunybių Suvalkijoje. Vonsiackio bičiulis prokuroras (jo pavardę pamiršau) esąs irgi atvykęs į Birštoną ilsėtis ir netoli Lozoraičių buto savąjį pasisamdęs. Lozoraitis davė man dar daug brangių patarimų, kaip sutikti kratas, kaip elgtis kratant; svarbiausia, reikią nemainyti savo elgsenos: su žandais reikią elgtis taip pat, kaip su visais žmonėmis. Mainant savo elgseną, lengva nukrypti per daug iš paprasto kelio. Toliau Lozoraitis patarė, kad palikčiau raštuose šį tą, kas rodytų mane rūpinantis lietuvių kalba. Aišku, raštai turi būti nekalčiausio turinio, nelyginant koks dainų, patarlių ir pasakų rinkinys, savo ranka surašytas, kad pašaliniai žmonės nebūtų traukiami į bylą. Tokie užrašai gali iš dalies pateisinti skleidžiamas kalbas apie litvomaniją. Jei

kratant nebus nieko rasta, krata veikiausiai bus kartojama. Žandarai spės viską buvus suslėpta, ir todėl vėl gali neramumo susilaukti. Patarė ir Birštone nieko įtariamo prie savęs nelaikyti, ypač savo rašomųjų rankraščių.

O aš kaip tik buvau įpratusi, Birštone ilsėdamasi ir daug atspėjamo laiko turėdama, šį tą braižyti. Mano jausmai kaip tik buvo didžiai įžeisti kaimynuose įvykusios tragedijos. Sodietė, veik mano vienametė, simpatinga ir energinga mergina, dar ir nepaprastai graži, vos tik ištekėjusi (už metų arba dvejų), kėsinosi savo vyrą nužudyti, nors šiaip sau jis buvo doras, nesenas ir dailus žmogus.

Žemaitė, pasiryžusi man neleisti nervuotis, prikalbėjo tą medžiagą suvartoti dramai ir rašyti bendrai su ja, kaip „Velnią spąstuose“ kad rašėm. Rašydavome Birštono pušynėlyj, persikėlusios per Nemuną. Ties mūsų galvomis lingavo pasišiaušusios pušų viršūnės, apie mus šventa Lietuvos girių tyla, samanų, apsamanoję kelmai ir kai kur tamsavo skruzdyno kupstelis.

Žemaitė, būdama akylesnė už mane, sėdėjo lyg sargyboje, kad koks nebuvėlis svečias netikėtai mūsų neužbristų. Man, žemažiūrei, teko juodo darbininko rolė. Įrėmusi alkūnes į žemę, vedžiojau rašalu popieriuje raides, iš kurių gimdavo žodžiai ir sakiniai, ir tą popierių laikiau apglėbusi, kad, pavojui atsitikus, galėčiau kuo greičiau jį suslėpti. Negaliu pasakyti, kad toks rašymas būtų manęs nevarginęs. Kai alkūnės jau per daug įskausdavo ir rankos nutirpdavo, mesdavau rašiusi ir ilsėdavaus, šnekučiuodama apie rašomąjį dalyką. O Žemaitė, vis rūpindamasi mane linksminti, įpindavo į kalbą kokį juokingą savo jaunų dienų atsiminimą.

Pagaliau mums buvo parodytas ir Lozoraičio butas, kur gyveno baisusis prokuroras. Žemaitė, dėl visa ko, patarė nakčiai paslėpti rankraštį netoli nuo to buto, po kelmu, juokomis sakydama:

– Vilkas niekuomet nieko nepjauna arti savo guolio.

Tarp malonių pasimatymų su Lozoraičiais ir darbo pušyne slinko mums nematomai puikios vasaros dienos. Tačiau neilgai teko mums ta malonia idilija džiaugtis. Netikėtai atvyksta mano tėvelio siunčiamas studentas (dabar Vilniaus gimnazijos mokytojas) Povilas Gaidelionis ir praneša... kad jau esu žandarų ieškoma. Tėvelį įspėjęs Pasvalio antstolis ir parodęs žandarų viršininko raštą.

Grįžti namo, kad tuoj suimtum, dar nesijutau užtektinai pailsėjusi, bet nenorėjau būti nė Birštone areštuojama. Anais laikais lankėsi čia tik mūsų sulenkėjusi ponybė, kurios tarpe buvo ir mano senų pažįstamų. Pietauti visi sueidavome į kurhauzą. Su manimi visuomet drauge pietavo ir Žemaitė, savo sodietės drabužėliais; šnekėjomės visada mudvi lietuviškai ir su kurhauzo tarnais. Buvo net mažas incidentas įvykęs dėl to, kam aš veduos su savimi tarnaitę pietauti, kur skiriama ponybei rinktis. Todėl turėjau sumanyti iš greitųjų mano tokio staigaus išvažiavimo priežastį ir būtinai baigti mudviejų rašomą dramą, kuriai davėme „Parduotosios laimės“ vardą.

Ponybė, šiaip ar taip, skersakiavo į mane, ir, Žemaitėi lyg nenoromis prasitarus, kad aš nei iš šio, nei iš to užsimetusi staiga išsidanginti iš Birštono, vienas iš jų šitaip paaikšino, tarydamas Žemaitę iš tikrųjų esant mano tarnaitę:

– Sama nie wie nigdy, szego chce. Zawsze była dziwaczka!³

Džiaugiuos, išgirdusi tokią nuomonę apie save. Kadangi esu jau keisto būdo, tariau sau, tad savaime aišku, netikėtas mano iškeliavimas bus vien mano būdo ypatumais aiškinamas ir nebus nieko kita ieškoma ir spėliojama, kas man anais laikais daugiausia rūpėjo.

Būdamos tikros, kad savo iškeliavimu nieko nebenustebinsime, ir paskubėjusios užraukti mūsų rašomąją „Parduotosios laimės“ dramą, patraukėm į Pavėžupį pas Putvinskius. Žinojome, kad ten, jų sodžiuje, nereiks nei pasportų rodyti, nei niekas nežinos, kur mes atsidūrėm. Ten malonūs šeiminkai iš tikrųjų suruošė puikų poilsį mūsų kūnui ir dvasiai, ypač dvasiai; tai buvo karšti patriotai, iš širdies užjaučią ir dalyvaują mūsų tautiškame judėjime. <...>

Negaliu čia praeiti pro šalį to jausmo, to didelio, gal vienintelio pasaulį jausmo, kuriuo buvome mes,

³ Pati niekuomet nežino, ko nori. Visuomet buvo keista. (Aut.)

anų laikų veikėjai, tarp savęs susirišę.. Pagarba, pasitikėjimas, užuojauta, taip pat savo nuvargintos tautos milžiniška, ribų nežinanti meilė, šviesesnės ateities troškimas, viskas kilniausia ir gražiausia, rodosi, susipynė ir mus visus įpynė į kažkokį išsvajotą, gal senelių kaulų kapuose užburtą... sapną. Ne, ne sapną ir ne svajone! Nes viso to vaisius... mūsų laisvė!.. Žinau tik, kad to jausmo ir šiandien pavadinti nemokėčiau; bet jis liko ir liks mano gyvenimo (manau, ir ne mano vienos) brangiausiu turtu, gyvybės ir kilniausio pasišventimo šaltiniu, ta aukso skrynia, gerų burtininkų mūsų piliakalniuose paslėpta. Kas tą skrynią ras ir, iš ten sukrautą rūbą išsiėmęs, apsiliks, tas jau nebebus lygus su kitais. Jo akys regės daugiau, nekaip paprastų mirtingųjų; jo širdis plačiau prasivers, daugiau galės duoti ir daugiau gauti...

Tą skrynią mes, laimingieji, radome! Kodėl apie ją nedainuota iki šiol?.. Ar todėl, kad mes pavydūs ir šykštūs... Gal taip, kaip ir visi burtininkai, o gal už tai, kad pametėm taką, einantį prie tikrojo žodžio... Mūsų karta dirbo tikrąjį darbą ir turėjo su juo slėptis. Užžėlė tikrojo žodžio takai... užžėlė... Pražydo darbo ir meilės žiedas – laisvė.

Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, *Iš gyvenimo verpetų*, sudarė Juozas Jasaitis, Kaunas: Šviesa, 1990, p. 260–325.